

Ηλίας Αναγνωστάκης

Ονομάτων επίσκεψη Μονεμβάσιος οἶνος-μονοβασ(ι)ά –malvasia

*...quia malvasia de Monovasia possit portari
sub specie malvasie de Creta,
cum una ab alia non cognoscatur...*

*The justification for the use of Malvasia
as the name of a grape variety
is not directly based on a special trait or origin
but takes into consideration historical and sociological factors*

«Ὁ οἶνος Μονεμβασίας κατὰ τὴν εξαγωγήν του πληρώνει λίτρας δέκα χονδρικῶς δι' ἕκαστον ἀμφορέα, τῆς δὲ Κρήτης λίτρας ἔξ, μέγα δὲ μέρος οἴνου μονεμβασία μεταφέρεται ἐκ Κρήτης καὶ ἐξαγόμενος ἐκ Βενετίας πληρώνει δασμὸν οἴνου Κρήτης. Ἐνεκα τούτου, ἡ κοινότης ὑπόκειται εἰς μεγάλην ζημίαν, ἀφ' οὗ ὁ ἀληθὴς οἶνος Μονεμβασίας δύναται νὰ μεταφερθῇ καὶ ὡς οἶνος μονεμβασία Κρήτης, χωρὶς νὰ διακρίνεται ἡ ποιότης, πρὸς ζημίαν τῆς κοινότητος. Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς καταχρήσεως ταύτης ἀποφασίζεται ὅπως τοῦ λοιποῦ πᾶς οἶνος μονεμβασία, ὅθεν δῆποτε προερχόμενος, θὰ πληρώνει κατὰ τὴν εξαγωγήν του ἐκ Βενετίας λίτρας ὀκτῶ χονδρικῶς δι' ἕκαστον ἀμφορέα. 1342, Ἰουλίου 2»¹.

«Ἡ χρῆσις του Malvasia ὡς ονόματος μιᾶς ποικιλίας σταφυλίου δεν δικαιολογεῖται ἄμεσα ἀπὸ κάποιο εἰδικὸ χαρακτηριστικὸ ἢ τὴν καταγωγὴν ἀλλὰ ἀπὸ ἱστορικοὺς καὶ κοινωνιολογικοὺς παράγοντες»².

1. Θεοτόκης, Ἀποφάσεις, 122-3, αρ. 21. Πλήρες λατινικὸ κείμενο, βλ. πιο κάτω Επίμετρο: Χρονολόγιο, ἔτος 1342.

2. T. Lacombe κ.ά., Research note. Relationships and genetic diversity within the accessions related to Malvasia Held in the Domaine de Vassal grape germplasm repository, *American Journal of Enology and Viticulture* 58.1 (2007), 129-30.

Προτάσσοντας σε μετάφραση τα δύο κείμενα, τα οποία δίδονται στο πρωτότυπο ως móτο της ανακοίνωσης, στοχεύουμε ακριβώς στον πυρήνα του θέματος με το οποίο θα ασχοληθούμε. Την επίσκεψη των ονομάτων του Μονεμβάσιου οίνου-malvasia. Πρόκειται για δύο κείμενα που τα χωρίζουν σχεδόν εξήμισι αιώνες, το πρώτο είναι Απόφαση του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας για την εμπορία των οίνων στα 1342 και το δεύτερο ένα από τα συμπεράσματα σύγχρονης έρευνας στην οποία εξετάστηκαν γενετικά 49 ποικιλίες με το όνομα Malvasia³ από το Αιγαίο (μονοβασία Πάρου), την Ιταλία, την Γαλλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Με τα δύο αυτά κείμενα υπογραμμίζεται, επίσης, εμβληματικά, τόσο η διάδοση του ονόματος-κλήματος-οίνου ανά την Μεσόγειο όσο και το στίγμα της επιζητούμενης νέας έρευνας ιστορικών, φιλολόγων, οινολόγων και αμπελογράφων. Η στενή συνεργασία τους κρίνεται απολύτως απαραίτητη για την μελέτη του «οίνου Μονεμβασίας» ή του «οίνου μονεμβασία Κρήτης», όπως μεταφράζει ορθότατα ο Θεοτόκης το *vinum de Monovasia* και το *malvasia de Monovasia* ή *malvasia de Creta*.

Η ετυμολογία των ονομάτων του φημισμένου αυτού κρασιού, με ελάχιστες εξαιρέσεις, θεωρείται προφανής και δεδομένη: το όνομα προέρχεται από την βυζαντινή πόλη της Πελοποννήσου, Μονεμβασία –Μονοβασία, όνομα που από νωρίς απαντά στις λατινικές πηγές ως *Manafasia* και *Monovasia*, *Monemvasia* και αργότερα ως *Malvasia* ή *Malvagia*. Καθώς, μάλιστα, η ανίχνευση του οίνου αυτού κατά τους πρώτους αιώνες της εμφάνισής του, απαιτεί την εξακρίβωση του ονόματος και της προέλευσής του, κρίθηκε απαραίτητη η κατάστρωση ενός ονοματολογικού Χρονολογίου περί τον Μονεμβάσιο-malvasia. Έτσι, πολύ πριν αναζωπυρωθεί το ενδιαφέρον της έρευνας και των οιοπαραγωγών για τον οίνο malvasia, για τον οποίο έχουν οργανωθεί ήδη τρία συμποσία⁴, ξεκίνησε η σχετική έρευνα και αποδελτίωση για το Χρονολόγιο του Μονεμβάσιου οίνου – malvasia στο πλαίσιο του Προγράμματος του ΙΒΕ Καθημερινός και κοινωνικός βίος στο Βυζάντιο. Έκτοτε, το Χρονολόγιο εμπλουτίζεται διαλείπτως και σε μια πρώτη μη επεξεργασμένη μορφή του έχει υποβληθεί σε πολλούς από τους συναδέλφους και συνέδρους προς συζήτηση και

3. Στην παρούσα ανακοίνωση χρησιμοποιούνται οι όροι ο *μαλβαζία*-malvasia (εννοείται οίνος κατά το Μονεμβάσιος), αλλά και η *μαλβαζία*-malvasia σε αντιστοίχιση με την *μονοβασία*, το κρασί μονοβασία. Στις περιπτώσεις που αναφερόμαστε σε αμπέλι, κλήμα, σταφύλι χρησιμοποιείται κυρίαρχα το θηλυκό για να δηλωθεί η ποικιλία *μονοβασία*, *μαλβαζία*-malvasia. Τα κεφαλαία στο Μονεμβάσιος, Malvasia ή και Μαλβαζία δηλώνουν προέλευση ή καθιερωμένη επωνυμία ή αναπαράγουν την πηγή που χρησιμοποιήθηκε, ενώ τα μονεμβάσιος και μονοβασία δηλώνουν την ποικιλία και τον τύπο του οίνου. Πάντα με πλάγια όταν αναφερόμαστε στις πηγές.

4. Βλ. στον παρόντα τόμο Αναγνωστάκης, Εισαγωγή, 16.

ενημέρωση, πολλοί μάλιστα το έχουν συμβουλευθεί για τις εργασίες τους στον παρόντα τόμο. Στο Χρονολόγιο αυτό οι εγγραφές μαρτυριών, μάλιστα από αρχαιακές πηγές του 13ου και 14ου αιώνα, για ποικιλίες αμπέλου και οίνου στην Πελοπόννησο και Κρήτη δίνουν απαντήσεις στην επανεμφάνιση παλαιών θεωριών περί Μαλεβιζίου-Μαλβαζία-μαλεβιζώτικου κρασιού⁵.

Επαναλαμβάνοντας την εισαγωγική μου διατύπωση, ότι δηλαδή ο Μονεμβάσιος, μονεμβασιτικός ή μονεμβασιώτης οίνος των πηγών και στον δημώδη λόγο μονοβασία, κρασί Μονοβασία και σχεδόν ποτέ το φράγκικο μαλβαζία (malvasia), είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα, μεθυστικά θέματα της ιστορικής έρευνας για την οινοπαραγωγή και τις προτιμήσεις των Μέσων Χρόνων, προχωρώ στην επίσκεψή του. Στην πρώτη από τις τρεις ενότητες που έπονται γίνεται εισαγωγική επισκόπηση της αμπελοργιάς και παραγωγής αρχαίων οίνων, οι οποίοι θεωρήθηκαν ή θεωρούνται συγγενείς με τον Μονεμβάσιον-μονοβασία-malvasia. Ακολουθεί η επισκόπηση της έρευνας για την βυζαντινή αμπελοργιά, την οινοπαραγωγή και τις ποικιλίες των σταφυλιών στις περιοχές που κυριάρχησε αργότερα η παραγωγή της μονοβασιάς-malvasia, δηλαδή στη νότια Πελοπόννησο και Κρήτη. Τέλος, κατατίθεται ο σχολιασμός των τεκμηρίων, ως η κατεξοχήν επίσκεψη των ονομάτων που υπάρχουν στο δείγμα του Χρονολογίου, που δίδεται ως Επίμετρο της εργασίας.

I

Από ενωρίς οι περιηγητές, αργότερα αμπελογράφοι και ιστορικοί, προσπάθησαν να συσχετίσουν τον Μονεμβάσιο-malvasia, το ονομαστό αυτό κρασί των Μέσων Χρόνων και της Αναγέννησης, με κάποιον από τους γνωστούς οίνους της αρχαιότητας. Εκτός από την σταθερή θέση για την καταγωγή του από Μονεμβασία ή Κρήτη, δημιουργήθηκε μια δεύτερη, επαναλαμβανόμενη μέχρι σήμερα, παράδοση, για την μικρασιατική του προέλευση με βάση ευφάνταστο συσχετισμό του τύπου *marvasia-(m)arvasia* με τον αρχαίο Άριούσιον, αλλά και του τρόπου παρασκευής και των χαρακτήρων των αρχαίων οίνων της Λέσβου, Χίου, Σάμου και της Ιωνίας με αυτούς της μονοβασιάς-malvasia⁶.

5. Στ. Αλεξίου, Μαλβαζία, τὸ μαλεβιζώτικο κρασί, στο *Το Μαλεβίτζι*, 289-92· ο ίδιος, Μαλβαζία, τὸ μαλεβιζώτικο κρασί, ἔντελως ἄγνωστη στὴ Μονεμβασία, στο *Οἶνος παλαιὸς ἡδύποτος*, 1-4.

6. Βλ. τις ιστορικές επισκοπήσεις: Β. Δ. Κριμπάς, Ὁ οἶνος καὶ αἱ ποικιλίαι ἀμπέλου μαλβαζία, *Τριακονταπενταετηρίς τοῦ καθηγητοῦ Ν. Κρητικοῦ (1907-1942)*, Μέρος Β΄, Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι 14, Αθήνα 1943, 112-44· Β. Krimbas, *Le vin et les cépages Malvoisie*, *Bulletin de l'Office International du Vin*, 193 (1947), 23-54· Ε. Βουραζέλη, Ἡ Μονοβάσια(-ιά) καὶ ἡ μονοβάσια(-

Ελάχιστοι υπήρξαν εκείνοι, που κατά τις αρχαιογνωστικές τους αναδιμήσεις απέφυγαν μια καταγωγική υπόθεση. Μεταξύ αυτών ο Κρητικός Ανδρέας Κορνάρος που δηλώνει, ήδη στις αρχές του 17ου αιώνα, ότι η *malvasia* ή *monovassia* δεν ήταν γνωστή στους αρχαίους, *la malvasia, la quale non fù dalli antichi conosciuta*⁷. Καθώς δεν βρίσκει μάλλον κατ' όνομα αρχαίο παράλληλο, ο αρχαιογνώστης Κορνάρος δείχνει πεπεισμένος ότι πρόκειται για νεότερο κρασί, μας παραδίδει την κοινή ελληνική ονομασία του κρασιού στην βενετοκρατούμενη Κρήτη, *monovassia*, δηλαδή μονοβασία, καταθέτοντας μάλιστα και τη δική του ερμηνεία για το όνομα⁸. Βεβαίως, ο Κορνάρος εννοεί ότι κρασί με αυτό το όνομα ήταν άγνωστο στους αρχαίους, θέση με την οποία πολλοί θα συμφωνούσαν, ακόμη και όσοι αναζητούσαν τον αρχαίο οίνο *malvasia* και πρόβαλλαν τις όμοιες τεχνικές για την παραγωγή γλυκών οίνων στην αρχαιότητα και στην εποχή τους, δηλαδή το λιάσιμο των σταφυλιών ή το ψήσιμο του κρασιού και του μούστου που τον πρόσθεταν συμπυκνωμένον στα νέα κρασιά.

Από τους προσφιλέστερους και προφανείς συσχετισμούς, λόγω Μονεμβασίας, υπήρξε αυτός με τα αρχαία κρασιά των Λακεδαιμονίων και μάλιστα τους ήψημένους, έψητους, έφθους οίνους. Οι πηγές αναφέρουν ότι Λακεδαιμόνιοι δέ έως τσούτου εἰς τὸ πῦρ ἔωσι τὸν οἶνον, ἔως ἂν τὸ πέμπτον μέρος ἄψεφθῃ, καὶ μετὰ δ' ἔτῃ χρώνται⁹. Ανατρέχοντας στις διάφορες ιστορικές επισκοπήσεις

ιά), Πλάτων 10/2 (1953), 255-78· Β. Λογοθέτης, Αἱ Μαλβαζῖαι, προέλευσις-ὄνομα-γεωγραφικὴ διανομή, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Γεωπονικῆς καὶ Δασολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀ.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1963, 21-36· G. Dalmaso, *Malvasie, Rivista di Viticoltura e di Enologia* 16/no 12 (dic. 1963)· B. Logothetis, *Considerazioni storiche sulle Malvasie, Rivista di Storia dell'Agricoltura* 4 (1964), 12-25. Β. Λογοθέτης, Αἱ Μαλβαζῖαι, προέλευσις-γεωγραφικὴ διαδρομὴ- ποικιλία, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Γεωπονικῆς καὶ Δασολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀ.Π.Θ. 9 (1965), 177-218· Β. Logothetis, *Le Malvasie, Atti dell' Accademia Italiana della Vite e del Vino* 17 (1965), 69-122· Β. Λογοθέτης, *Συμβολὴ τῆς ἀμπέλου καὶ τοῦ οἴνου εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, Θεσσαλονίκη* 1975, 194-209· Β. Logothetis, *Recueils, A. Les Malvoisies, provenance et appellation*, B. *Il était une fois. Raisins de table et raisins secs*, Θεσσαλονίκη 1982. Για τις υστερομεσαιωνικὲς αναφορὲς *malvasia* στην Κεντρικὴ Ευρώπη, βλ. R. Sprandel, *Von Malvasia bis Kötzschenbroda. Die Weinsorten auf den spätmittelalterlichen Märkten Deutschlands*, Στουτγάρδη 1998.

7. Andrea Cornaro, *Historia Candiana* (ἀνέκδοτη), ἐκδ. αποσπάσματος στον παρόντα τόμο, Πατραμάνη, 364-5, καὶ μτφρ. Μ. Πατραμάνη, Τὸ Μαλεβίτζι στὴ βενετοκρατία, ὁ χῶρος καὶ οἱ ἄνθρωποι, στο *Το Μαλεβίτζι*, 273.

8. Βλ. στον παρόντα τόμο, Πατραμάνη, 353-4.

9. Γεωπονικά 7. 4, 4. Για τους ήψημένους, έψητους, έφθους οίνους, Αθήναιοι, 1. 57.1-8 καὶ Γεωπονικά 7. 12, 17. Ο Αθήναιος (1. 57.8-10), κάνοντας λογο για τον αναφερόμενο από τον Αλκμάνα άπυρον οἶνον καὶ άνθος ὁδοντα τὸν ἐκ Πέντε λόφων, ὅς ἐστι τόπος Σπάρτης ἀπέχων στάδια ἑπτά, σημειώνει ὅτι άπυρον δέ εἶπε τὸν οὐχ ήψημένον· ἐχρώντο γάρ ἐφθοῖς οἶνοις.

αμπελογράφων, οινολόγων και ιστορικών του οίνου, διαπιστώνομε ότι η λακεδαιμόνια αυτή πρακτική μνημονεύεται από πολύ νωρίς στις εργασίες τους, αλλά ο συσχετισμός της με τον *malvasia* είναι νεότερος¹⁰. Ουσιαστικά αντικαθιστά την ευφάνταστη παλαιά επιχειρηματολογία περιηγητών, γεωγράφων και παραδοξογράφων που έβλεπαν στον *malvasia* τον Αριούσιο και το κρασί του Ομήρου. Από τις νεότερες προσεγγίσεις, εκτός από τις αναφορές του Κριμπα και του Λογοθέτη, άξια μνείας θεωρώ τη θεώρηση του Andrew Dalby για τους αμπελώνες της αρχαίας Λακωνίας, σε εργασία του οποίου γίνεται πλειστάκις αναφορά στον κρασί της Μονεμβασίας-*malvasia*, κρασί που ο μελετητής δεν αποκλείει να αποτελεί την συνέχεια της σπαρτιατικής παράδοσης των έφθων οίνων της περιοχής¹¹. Επίσης, προσφάτως υποστηρίχθηκε συνάφεια του Μονεμβάσιου με τον έν' Άρκαδιάν οίνο, αναφερόμενο από τον Αριστοτέλη, οίνο που αποξηραίνεται υπέρ του καπνού εν τοῖς ἀσκόις ὥστε ξυόμενος πίνεσθαι¹². Υποστηρίχθηκε, δηλαδή, ότι ο εν λόγω αρκαδικός οίνος παρασκευαζόταν υπό θερμού, μια τεχνική συγγενή με αυτήν που εφαρμοζόταν στους έφθους ή έψητους της αρχαιότητας, αλλά και στον Μονεμβάσιο-μονοβασία-*malvasia*, μόνον που στον αρκαδικό αφαιρείτο όχι κατά την έψησιν, αλλά με την θερμότητα υπό καπνού εξ ολοκλήρου η ύγρότητα και ύδαρότητα του οίνου¹³.

Η κρητική *malvasia*, ο *vinum malvaticum seu creticum* της Αναγέννησης, συσχετίζεται επίσης με τα αναφερόμενα από τους αρχαίους Έλληνες και Λατίνους γλυκά κρασιά της Κρήτης. Μια υπαινικτική ή και εκπεφρασμένη καταγωγική σχέση ή απλή συγγένεια της *malvasia* με τα αρχαία κρασιά της Κρήτης εντοπίζεται σε πολλές εργασίες¹⁴. Το γεγονός ότι διαθέτομε επαρκείς

10. Κριμπάς, 'Ο οἶνος καὶ αἱ ποικιλίαι ἀμπέλου μαλβαζία, 123-5. Στον Κριμπα παραπέμπει για τον συσχετισμό και η Η. Kalligas, *Monemvasia, seventh-fifteenth centuries*, στο *EHB*, 890 (ελλ. μτφρ. τόμ. 2, 707). Βλ. επίσης και στον παρόντα τόμο, Κουράκου-Δραγώνα, *Μονοβασ(ι)ά/Malvasia*, 410 κ.ε.

11. A. Dalby, *The vineyards of Lakonia, Classica* (São Paulo) 11/12 (1998/9), 281-8.

12. Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά* 4. 388a.33, 388b.1-8: ἀπορήσειε δ' ἂν τις περὶ οἴνου τῶν ὑγρῶν· τοῦτο (388b) γάρ καὶ ἐξατμισθεὶ ἂν, καὶ παχύνεται ὥσπερ ὁ νέος· αἴτιον δ' ὅτι οὔτε ἐν ἐνὶ εἴδει λέγεται ὁ οἶνος, καὶ ὅτι ἄλλος ἄλλως· ὁ γὰρ νέος μᾶλλον γῆς ἢ ὁ παλαιός· διὸ καὶ παχύνεται τῷ θερμῷ μάλιστα καὶ πῆγνυται ἤττον ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ· ἔχει γάρ καὶ θερμὸν πολὺ καὶ γῆς, ὥσπερ ὁ ἐν Ἀρκαδίᾳ οὕτως ἀποξηραίνεται ὑπὲρ τοῦ καπνοῦ ἐν τοῖς ἀσκόις ὥστε ξυόμενος πίνεσθαι.

13. Η. Αναγνωστάκης, 'Άρκαδὴν μ' (μὴ) αἰτεῖς... Η αρχαία Αρκαδία και τα κρασιά της στους βυζαντινούς συγγραφείς, στο *Οἶνον ἱστορῶ* V1, 75-97.

14. Βλ. και πάλι τις επισκοπήσεις Κριμπα και Λογοθέτη (πιο πάνω, σημ. 6) και στον παρόντα τόμο I. Βιγγοπούλου, σσ. 333-350.

μαρτυρίες για τα χαρακτηριστικά του οίνου Θηραίου κρητικού, τοῦ Θηραίου τοῦ ἐκ Κρήτης, τοῦ γλυκέος τοῦ κρητικού, του ἐψημάτος κρητικού¹⁵ και του πάσσου, του *vinum* και *passum creticum*¹⁶, δηλαδή κρασιών που παράγονταν όπως και η μονοβασιά-malvasia από το «ψήσιμο»¹⁷ των σταφυλιών, επιτρέπει αυτόν τον δεύτερο συσχετισμό. Και πιο συγκεκριμένα, καθώς ο αρχαίος, κρητικός γλυκὺς οἶνος ή πάσσον παρήγετο από το πάτημα είτε υπερώριμων σταφυδισμένων πάνω στο κλήμα σταφυλιών (ἐπὶ τῶν κλημάτων ὀπτηθείσης σταφυλῆς) είτε λιαστών σταφυλιών (θειλοπεδευθείσης) είτε με το βράσιμο του κρασιού ή την προσθήκη συμπνικνωμένου μούστου (ἐψημάτος), που περιγραφές του μας παραδίδονται από τους συγγραφείς των ρωμαϊκῶν χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας¹⁸, ο συσχετισμός με την θεωρουμένη ως ὁμοία κρητική malvasia ήταν αναπόφευκτος. Ο οἶνος, που παρασκευαζόταν με τους παραπάνω τρόπους είναι ο κατά τον Διοσκορίδη Πεδάνιο γινόμενος γλυκὺς, καλούμενος δὲ κρητικός ἢ πρότροπος ἢ πράμνεις, ονόματα που καταλήγουν κάποια εποχή να δηλώνουν κυρίως τρόπους παραγωγῆς κρασιού, παρά τοπικούς οἶνους και προέλευση¹⁹. Οι τρεις αυτοί τρόποι παραγωγῆς γλυκῶν κρασιών που αναφέρονται από τους αρχαίους έχουν και πάλι προσφάτως συσχετισθεί με τους τρόπους παρασκευῆς του μονεμβάσιου-malvasia²⁰.

15. Για τὸν Θηραῖον οἶνον τὸν Κρητικὸν ἢ τὸ ἐκ τοῦ γλεύκους ἐψηθέντος γινόμενον, ὁ καλούμεν ἡμεῖς, ὡς ἔφην, ἔψημα, Γαληνός, Π. συνθ. φαρμ., 13. 25.15-17· καὶ σίραιον δ' ἐκάλουν τὸν ἐκ γλεύκους ἡψημένον γλυκύν, καὶ Θήραιον τὸν ἐκ Κρήτης, Πολυδεύκης, 6. 17, 1· γὰρ τὸ ἔψημα κρητικόν, Αἰτίος, Ἱατρικῶν 9. 35.53· γλυκέος τοῦ κρητικοῦ, Αλέξανδρος Τράλλεων, Θεραπευτικά, 2. 483.30.

16. Για τὸν αναφερόμενο ἀπὸ τὸν Πολύβιο και σωζόμενο στὸν Αθήναιο πάσσον: τὸ δὲ καλούμενον πάσσον πίνουσι. τοῦτο δὲ ποιεῖται μὲν ἐκ τῆς ἀσταφίδος καὶ ἐστὶ παραπλήσιος πινόμενος τῷ Αἰγιοσθενεὶ τῷ γλυκεῖ καὶ τῷ Κρητικῷ, Ἀθήναιος, 9. 56,14-17. Για τὰ *vinum* και *passum creticum*, Plinius, N.H. 14. 11, 20. 79.

17. Για τὸ «ψήσιμο» τῶν σταφυλιῶν και τὴ συμπύκνωση τοῦ μούστου, βλ. στὸν παρόντα τόμο, Κουράκου-Δραγώνα, Μονοβασ(ι)ά/Malvasia, 394 κ.ε.

18. A. Marangou-Lerat, *Le vin et les amphores de Crète de l'époque classique à l'époque impériale*, Αθήνα 1999· ἡ ἴδια, Το κρητικὸ κρασί στους ιστορικούς χρόνους, στὸ *Οἶνος παλαιὸς ἡδύποτος*, 131-5· N. Ashton, Ancient patitiria on the island of Megisti (Kastellorizo) and the reference in Dioscorides Pedanius, *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*, to wine which was called Kretikos (Κρητικός), στὸ *Οἶνος παλαιὸς ἡδύποτος*, 147-53.

19. Διοσκορίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς* (Wellmann), 6. 4.1-3· Ashton, Ancient patitiria, ὁ.π., 147-153 και Συζήτηση 157-159. Βλ. Γενικά γὰρ τὸς τοπικούς οἶνους A. Dalby, *Topikos oinos: the named wines of Old Comedy*, στὸ D. Harvey – J. Wilkins (ἐπιμ.), *The Rivals of Aristophanes: Studies in Athenian Old Comedy*, Λονδίνο 2000, 397-406.

20. M. Lambert-Gócs, *The Wines of Greece*, Λονδίνο 1990, 76 (ἐλλ. μτφρ. *Τὰ ἐλληνικά κρασιά. Οδοιπορικὸ στη χώρα τοῦ Διονύσου*, Αθήνα 1993, 75).

Από τους τρεις αυτούς τρόπους παραγωγής γλυκών κρασιών, εκτός από την περιοχή της Λακωνίας και Κρήτης, κάποιοι ήταν επίσης σε χρήση στην μικρασιατική Βιθυνία. Αναφέρονται στα Γεωπονικά και αποτελούν τον τρίτο προτεινόμενο συσχετισμό, που ξεφεύγει από το παραδοσιακό δίπολο αναζήτησης της προϊστορίας του Μονεμβάσιου-malvasia στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη²¹. Ένας εύωδης και ήδύς οίνος φημιζόταν στη Βιθυνία κατά τα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά χρόνια, σε μια περιοχή για την οποία διαθέτομε πλούσιες πληροφορίες για την ύπαρξη μεγάλης ποικιλίας κλημάτων και σταφυλιών, αλλά και για την ποιοτική διαφοροποίηση των κρασιών της. Ο Γαληνός, ο Ορειβάσιος, ο Αλέξανδρος Τράλλεων μνημονεύουν τα ονομαστά κρασιά της περιοχής, ειδικά τους γλυκείς οίνους της, που ήταν περιζήτητοι από αυτοκράτορες, ευγενείς, στρατιωτικούς και ιατρούς. Σημαντικότερη όλων κρίνεται η πληροφορία του 6ου αιώνα, του ιατρού Αλέξανδρου Τράλλεων, ο οποίος αναφέρεται πλειστάκις στον γλυκύν Βιθυνόν και τον συνιστά στα λουτρά και σε διάφορες άλλες θεραπείες²².

Την ίδια εποχή, τον 6ο αιώνα, ο Κασσιανός Βάσσος, συντάκτης των γνωστών Γεωπονικών, μας παραδίδει αναλυτικά τη μοναδική πληροφορία πώς παρασκευάζονται οι γλυκείς οίνοι στην Βιθυνία: *Πώς μεταχειριστέον τὰς ἀμέλους, εἰς τὸ γλυκύν ἡμῖν ἀποδοῦναι τὸν ἐξ αὐτῶν ἐσόμενον οἶνον*. Τα Γεωπονικά, που σώζονται διασκευασμένα στα χρόνια του Πορφυρογέννητου, τον 10ο αιώνα, μας πληροφορούν, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, για πραγματικότητες κυρίως της ύστερης αρχαιότητας. Οι περισσότερες από τις πληροφορίες του έργου, όπως εξάλλου και ό ίδιος ο Κασσιανός Βάσσος το δηλώνει, προέρχονται από έργο του Ανατόλιου από την Βηνυτό (4ος αι.), ο οποίος με την σειρά του είχε χρησιμοποιήσει χαμένο σύγγραμμα του Φλωρεντίνου, που έζησε στον 3ο αι. μ.Χ. και είχε δείξει ειδικό ενδιαφέρον για

21. Για τους συσχετισμούς των αναφερομένων στα Γεωπονικά με πρακτικές στην Βιθυνία του 10ου αι. και γενικά στον Μεσαίωνα, βλ. J. Lefort, *The rural economy, seventh-twelfth centuries*, στο *EHB*, 255 (ελλ. μτφ. τόμ. 1, 411), και Α. Ι. Pini, *Vite e vino nel Medioevo*, Μπολόνια 1989, 46-50. Τη σχέση των Γεωπονικών 7. 18 με τη μονοβασία-malvasia επεξεργαστήκαμε από κοινού με την κ. Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα στις συζητήσεις μας, επί μία δεκαετία. Η πρώτη δημοσίευση της εν λόγω υπόθεσης έγινε σε μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Καθημερινή* και ιδίως Στ. Κουράκου-Δραγώνα, Τα γλυκά κρασιά από λιασμένα σταφύλια, εφ. *Η Καθημερινή*, 30-7-2001, 42. Ο συσχετισμός διαμορφώθηκε τελικά σε δύο ανεξάρτητες θέσεις με κοινά σημεία, αλλά και βασικές διαφοροποιήσεις, βλ. Η. Αναγνωστάκης, Ο βυζαντινός οινικός πολιτισμός, στο *Οίνος: πολιτισμός και κοινωνία*, Αθήνα 2006, 59-62, και στον παρόντα τόμο Κουράκου-Δραγώνα, *Μονοβασ(ι)ά/Malvasia*, 397-400.

22. Αλέξανδρος Τράλλεων, *Θεραπευτικά*, 1. 27.9-2. 27. 8-9, 171. 1, 487. 7-8.

την αμπελουργία στην Βιθυνία. Η μαρτυρία, μάλιστα, για τον τρόπο παρασκευής των γλυκών κρασιών στην Βιθυνία, αντλείται από κάποιον από τους Διδύμους (3ου ή 5ου αι. μ.Χ.), αλλά αφορά πιθανότατα πρακτική ισχύουσα στην ίδια περιοχή και κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους²³. Πάντως, στα υστερο-ρωμαϊκά ή πρωτοβυζαντινά χρόνια, δηλαδή στην εποχή των Διδύμων, μια ειδική μεταχείριση των αμπελιών για την παραγωγή γλυκών κρασιών επιχωρίαζε στην Βιθυνία και θεωρείτο χαρακτηριστική μόνον των Βιθυνών αμπελουργών. Τα Γεωπονικά, λοιπόν, αναφέρουν:

Πῶς μεταχειριστέον τὰς ἀμπέλους, εἰς τὸ γλυκὺν ἡμῖν ἀποδοῦναι τὸν ἐξ αὐτῶν ἐσόμενον οἶνον. Διδύμου. Ἐν Βιθυνίᾳ τινὲς οὕτω γλυκὺν ποιοῦσι τὸν οἶνον. πρὸ τριάκοντα ἡμερῶν τοῦ τρυγητοῦ τὸ φέρον κλῆμα τοὺς βότρυνας λυγίζουσι, καὶ ἀφαιροῦσι πᾶσαν τὴν φυλλίδα, ἵνα ἐμπίπτων ὁ ἥλιος τὸ ὕγρὸν ἀναλίσκη, καὶ γλυκὺν τὸν οἶνον ποιῇ, ὥσπερ ἡμεῖς ἐψοῦντες. λυγίζουσι δὲ τὰ κλήματα διὰ τοῦτο, ἵνα τῆς ἀπὸ τῆς ἀμπέλου νοτίδος καὶ τροφῆς ἀποσπῶσι τοὺς βότρυνας, καὶ μηκέτι λαμβάνωσι τὸ ὕγρὸν ἀπ' αὐτῆς. Τινὲς δὲ μετὰ τὸ γυμνωθῆναι τοὺς βότρυνας ἀπὸ τῶν φύλλων, καὶ ἄρχεσθαι ῥυσοῦσθαι τὰς σταφυλάς, τρυγῆσαντες ἐπὶ βότρυν διατιθέασιν ὑπὸ τὸν ἥλιον, ἕως ἂν ἅψασαι ἀποσταφιδωθῶσι. μετὰ δὲ ταῦτα ἀνελόμενοι εἰς αὐτὸ τὸ καῦμα, μετακομίζουσιν εἰς τὴν ληνόν, καὶ ἕως τὸ λοιπὸν τῆς ἡμέρας καὶ τὴν νύκτα τὴν ἐπιούσαν ὅλην, πατοῦσί τε πρὸς ὄρθρον²⁴.

Διαπιστώνουμε ότι στο χωρίο αυτό παρατίθενται οι τρεις κυρίαρχες πρακτικές (δύο για την αποσταφίδωση των σταφυλιών) που μπορούν να αφαιρέσουν το ὕγρὸν και να δώσουν γλυκό κρασί: αποσταφίδωση πάνω στο κλήμα, αποσταφίδωση με ἄπλωμα και ἔκθεση στον ἥλιο και τέλος με

23. Από την σχετική βιβλιογραφία για τα Γεωπονικά, βλ. πρόχειρα H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. 3, Αθήνα 1994, 88-9· P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, 288-92 (ελλ. μτφρ., *Ο πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, Αθήνα 1985, 264-8). Επίσης, Lefort, *The rural economy*, 297 (ελλ. μτφρ. τόμ. 1, 469-70). Ως τελευταία σημαντική προσέγγιση των Γεωπονικών κρίνεται το άρθρο R. Rodgers, *Κηποποιία: Garden making and garden culture in the Geoponika*, στο A. Littlewood κ.ά. (επιμ.), *Byzantine Garden Culture*, Washington D.C. 2002, 159-76· βλ. και M. Kaplan, *La viticulture byzantine (VIIe -XIe siècle)*, *Olio e vino nell'Alto Medioevo*, Σπολέτο 2007, τόμ. 1, 172-3.

Για την δεξίωση των Γεωπονικών από τους αγρονόμους του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης: J.-L. Gaulin, *Tradition et pratiques de la littérature agronomique pendant le haut Moyen Age*, στο *L'ambiente vegetale nell' alto medioevo*, Σπολέτο 1990, τόμ. 1, 103-35· E. Ferraglio, *Il vino nella tradizione agronomica rinascimentale*, στο G. Archetti (επιμ.), *La civiltà del vino. Fonti, temi e produzioni vitivinicole dal Medioevo al Novecento* (*Atti del convegno, Monticelli Brusati - Antica Fratta, 5-6 ottobre 2001*), Brescia 2003, 715-50.

24. Γεωπονικά 7. 18. Μετάφραση του χωρίου βλ. στον παρόντα τόμο, Κουράκου -Δραγώνα, Μονοβασ(ι)ά/Malvasia, 398.

«ψήσιμο», βράσιμο του κρασιού, δηλαδή την τεχνική που είδαμε να επιχωριάζει στην αρχαία Λακωνία. Αν και η πρακτική της αποσταφίδωσης με άπλωμα στον ήλιο είναι παμπάλαια, ησιόδεια, και απαντά ακόμη σήμερα σε νησιά του Αιγαίου, όμως σύμφωνα με τα Γεωπονικά θεωρείται ότι εφαρμόζεται μερικώς μόνον στην Βιθυνία, όπου κυριαρχεί η αποσταφίδωση πάνω στο αμπέλι. Το γεγονός μάλιστα ότι η πρακτική αυτή φέρεται να αντιστοιχεί, ως προς το αποτέλεσμα, σε μια άλλη γνωστότερη ήδη στον αρχαίο κόσμο και που εφαρμοζότανε ευρέως στα ρωμαϊκά χρόνια, *ὥσπερ ἡμεῖς ἐψοῦντες*, τούτο σημαίνει ότι η πρακτική των Βιθυνίων δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη αλλού και αποτελούσε όντως χαρακτηριστικό βιθυνικό τρόπο παρασκευής γλυκών κρασιών.

Γνωρίζοντας πόσο συχνά αναφέρονται οι πηγές στους γλυκείς, *εὐώδεις, ἡδεῖς, ἀνθοσμίες, βασιλικούς, δεσποτικούς, παλαιούς* οίνους της Βιθυνίας, θεωρώ ότι τόσο ο *ἡδύς* ή *γλυκὺς Βιθυνός* του Ιουλιανού (4ος αι.) και του Αλέξανδρου Τράλλεων (6ος αι.), όσο και το *παλαιόν βασιλικόν οἶνᾶριν* από την Νίκαια που αναφέρει ο Πορφυρογέννητος (10ος αι.), θα πρέπει να ήταν αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής που μας παραδίδεται από τα Γεωπονικά ως *βιθυνική*²⁵. Πιστεύω, δηλαδή, ότι προϊόν της πρακτικής αυτής για την παραγωγή γλυκών κρασιών ήταν το γνωστό βιθυνικό κρασί από την Νίκαια, που κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους εθεωρείτο αυτοκρατορικός *οἶνος Νικαινός παλαιός, οἶνος δεσποτικός*. Σε μια περίπτωση, μάλιστα, καλείται και *βασιλικόν οἶνᾶριν, δεσποτικόν οἶνᾶριν, οἶνᾶριν τῶν μαγίστρων καὶ πατρικίων*²⁶. Πιστεύω, επίσης, ότι με την καταξίωση της τεχνικής αυτής λόγω της φήμης του παραγομένου δεσποτικού οίνου της Βιθυνίας, οίνου με αυτοκρατορικά εύσημα, ενισχύθηκαν σταδιακά και οι πάντα, από πολύ παλιά, υπάρχουσες συγγενείς τεχνικές σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας που κλιματολογικά επέτρεπαν μια τέτοια πρακτική, στην Πελοπόννησο-Μονεμβασία, στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου²⁷. Θεωρώ, δηλαδή, ότι πρόκειται για μια πολυκεντρική παρά

25. Για όλα τα αναφερόμενα αμπελοοινικά της Βιθυνίας, βλ. Αναγνωστάκης, Ο βυζαντινός οινικός πολιτισμός, *ό.π.*, 39-67 και V. Kravari, *Évocations médiévales*, στο B. Geyer - J. Lefort (επιμ.), *La Bithynie au Moyen Âge*, Παρίσι 2003, 66-7.

26. Κ. Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* (Reiske), 2. 463-4, 491. 8-14, και J. F. Haldon, *Constantine Porphyrogenitos, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Βιέννη 1990, 102-04, 132.599-604, και σχόλια 202, 254. Για τις αναφερόμενες από τον Πορφυρογέννητο κατηγορίες βιθυνικού κρασιού, μια διάκριση που δηλώνει μάλλον ποιοτική διαβάθμιση, βλ. σχολιασμό Αναγνωστάκης, Ο βυζαντινός οινικός πολιτισμός, 58-9.

27. Βλ. την διαφορετική εκτίμηση ως προς την διάδοση της πρακτικής αυτής και την αξιοποίηση του χώριου στον παρόντα τόμο, Κουράκου-Δραγώνα, 400.

γραμμική διάχυση των τεχνικών, τουλάχιστον εντός του βυζαντινού κόσμου κατά τους μέσους χρόνους. Σε κάποιες βυζαντινές επαρχίες ο τύπος του παραγόμενου κρασιού, μετά την ειδική «μεταχείριση» αμπέλων και σταφυλιών, κατέκτησε αργότερα με διαφορετική ονομασία τις αγορές του μεσαιωνικού κόσμου ως *κρητικόν ἄθῆριν* ή *Μονεμβάσιος οἶνος* (βλ. παρακάτω). Συνεπώς, ο τύπος του βιθυνικού, βασιλικού οίνου που από την ρωμαϊκή εποχή φημιζόταν γλυκός ως νέκταρ, ως ρόδων απόζων, και αργότερα ως δεσποτικός, παλαιός, βασιλικός (δηλαδή σίγουρα γλυκός καθώς η βασιλική οινοποίηση είναι μόνον η γλυκοποίηση), θα πρέπει να ήταν συγγενής, με τον νέο οίνο, τον Μονεμβάσιο, που μαζί με τον Κρητικό θα εισβάλλουν (πιθανότατα ήδη από τον 11ο-12ο αιώνα) αρχικά ανταγωνιστικά, κατακτώντας τις αγορές του Βυζαντίου και κυρίως την Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται ακριβώς για κρασιά που παρασκευάζονταν με μια από τις μεθόδους που αναφέρονται στα *Γεωπονικά*.

Θεωρώ, ωστόσο, αρκετά επισφαλείς, όχι τόσο τους παραπάνω συσχετισμούς του Μονεμβάσιου-malvasia με τους τρόπους παρασκευής οίνων της αρχαιότητας, όσο την όποια προτεινόμενη, αδιατάρακτη συνέχεια των τρόπων αυτών στις συγκεκριμένες περιοχές. Πιστεύω μάλιστα ότι πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί σε τέτοιου είδους προτάσεις καταγωγής, που μπορεί να υιοθετηθούν ευχαρίστως ακόμη και σήμερα, και δυστυχώς υιοθετούνται, από τους παραγωγούς και την διαφήμιση. Υποστηρίζοντας αλόγιστα αδιατάρακτες συνέχειες στον «ελληνικό γεωργικό πολιτισμό» οι προτάσεις αυτές καταλήγουν να συμπλέουν με ανιστόρητες θέσεις και ιδεολογικές κατασκευές για την αδιατάρακτη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού. Ο σύνθετος αγροτικός, γεωργικός πολιτισμός του υπό μελέτη χώρου, η βυζαντινή αγροτική παράδοση, μέρος του αγροτικού πολιτισμού της Μεσογείου²⁸, χρειάζεται σοβαρότερες προσεγγίσεις.

Πάντως, λαμβάνοντας υπόψη μας την διαχρονικότητα των παραδοσιακών τεχνικών, οι οποίες διαχέονται και μετατοπίζονται ανά εποχή και ιστορική συγκυρία, ίσως δεν πρέπει να αποκλείσουμε εντελώς την πιθανή επιβίωση κάποιων αρχαίων τρόπων παρασκευής οίνων σε μια ευρύτερη ζώνη στα νησιά του Αιγαίου, στην Κρήτη, στην Λακωνία και στην Βιθυνία. Χωρίς, όμως,

28. P. Toubert, Byzantium and the Mediterranean agrarian civilization, στο *EHB*, 377-91 (ελλ. μτφρ., τόμ. 1, 575-94). Στην ελληνική μετάφραση του άρθρου διαπιστώνονται προβλήματα απόδοσης στα ελληνικά του agrarian, rural, agricultural civilization καθώς και ορισμού του «γεωργικού ή αγροτικού πολιτισμού». Για την βυζαντινή γεωργική παράδοση, βλ. και την όλων πρώτη προσέγγιση, J. L. Teall, *The Byzantine agricultural tradition*, *DOP* 25 (1971), 35-59.

επαρκή στοιχεία, τα οποία άλλωστε δεν διαθέτομε, δεν είναι δυνατόν να προτείνουμε συνέχειες ή ασυνέχειες της παράδοσης σε συγκεκριμένες περιοχές. Ενδέχεται τελικά τα πράγματα να είναι περισσότερο σύνθετα και το διαφαινόμενο μόνιμο, διαρκές και «αμετάβλητο των αμπελουργικών πρακτικών»²⁹ να προέρχεται από πολυκεντρική διάχυση εντός μιας ευρύτερης γεωγραφικής ενότητας και όχι από μια γραμμική διάχυση και συντήρηση ή από επιδράσεις μιας επαρχίας σε μιαν άλλη. Καθώς η μεγάλη παραγωγή και η εμπορία ενός προϊόντος υπακούει στις εκάστοτε ανάγκες, στην πολιτική οικονομία και τις διαμορφούμενες προτιμήσεις, τα «γούστα», μιας εξουσίας που τις επιβάλλει, η παραγωγή εν προκειμένω του οίνου και ειδικά κάποιοι τρόποι παρασκευής του εμφανίζονται ή και εξαφανίζονται ανά περιόδους από το παραγωγικό ιστορικό προσκήνιο. Για παράδειγμα, το ίδιο το κρασί μονοβασιά-malvasia, αλλά, ακόμη σημαντικότερο, οι τρόποι παραγωγής του, αρχίζουν να εκλείπουν ήδη από τον 16ο αιώνα σε Κρήτη και Πελοπόννησο, ενώ επιβιώνουν στις Κυκλάδες³⁰. Άραγε, γιατί να μη είχε συμβεί, πάντα όσον αφορά την αμπελουργία και οινοπαραγωγή, μια διακοπή, μια τομή στις αγροτικές παραδόσεις και τεχνικές της αρχαιότητας και κατά τους δύσκολους, μεταβατικούς χρόνους του 7ου και 8ου αιώνα στην Πελοπόννησο, Κρήτη και βεβαίως Βιθυνία; Ένα κενό πέντε αιώνων σε πηγές και αρχαιολογικά τεκμήρια σημειώνεται στην Κρήτη, από τον φημισμένο «πάσσον» της αρχαιότητας έως τα λιαστά κρασιά της Βενετοκρατίας και τον κρητικό malvasia³¹. Το ίδιο κενό στην αμπελοκαλλιέργεια διαπιστώνεται ανά την Ελλάδα με βάση την μελέτη των διαγραμμάτων γύρης. Η διαπιστούμενη στα διαγράμματα γύρης εγκατάλειψη παραδοσιακών καλλιεργειών ερμηνεύεται με κλιματολογικές και κυρίως πληθυσμιακές μεταβολές³², οι οποίες

29. Lefort, *The rural economy*, ό.π., 255 (ελλ. μτφρ. τόμ. 1, 411).

30. Τόσο ο Tournefort στην Κρήτη όσο και ο Pini στην Πελοπόννησο ψάχνουν και δεν βρίσκουν malvasia. Ήδη στον Τζουάνε Παπαδόπουλο η malvasia μοιάζει παλιά ξεχασμένη ιστορία. Συνεπώς, δεν ισχύουν τα συμπεράσματα από την μονομερή χρησιμοποίηση της μαρτυρίας του Pini για απουσία στα 1700 του malvasia μόνο στην Πελοπόννησο, όπως στον Στ. Αλεξίου, Μαλβαζία, τὸ μαλεβιζιώτικο κρασί, ἐντελῶς ἄγνωστη στὴ Μονεμβασιά, στο *Οἶνος παλαιὸς ἡδύποτος*, 3 και σημ. 12. Βλ. στον παρόντα τόμο, Vincent, 177 κ.ε. και Κουράκου-Δραγώνα, *Μονοβασ(ι)ά/Malvasia*, 456-7, 464-5.

31. Marangou-Lerat, *Le vin et les amphores de Crète* (ό.π., σημ. 18), 160-1· Στ. Κουράκου, Οι φημισμένοι «πάσσοι» της Κρήτης, εφ. *Η Καθημερινή* 24-3-2002, 27. Βλ. επίσης, τον προβληματισμό για τομή ή συνέχεια, κρασί ή λάδι Α. Γ. Yangaki, *Le céramique des IVe- VIIIe siècles ap. J. C. d'Eleutherna*, Αθήνα 2005, 302-4.

32. Ν. Αθανasiάδης κ.ά., Η άμπελος στα διαγράμματα γύρης της Β. Ελλάδας και η σημασία της από ιστοριοαρχαιολογική άποψη, *Αμπελοοινική Ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της*

συμπίπτουν χρονικά με την περίοδο που τα πάντα συρρικνώνονται σε μια «μπλοκαρισμένη» βυζαντινή γεωργία³³. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι όλα τα ονόματα των φημισμένων κρασιών της αρχαιότητας εξαφανίστηκαν, ακόμη και αυτή η έννοια του καλού κρασιού, και ότι στον 12ο αιώνα οι σωζόμενες ονομασίες των σταφυλιών δεν μοιάζουν παλαιές³⁴. Ήδη στα μέσα του 6ου αιώνα μια απαρίθμηση από τον Λατίνο ποιητή Κόρριπο των γνωστών κρασιών, των *dulcia Bacchi munera*, που φθάνουν στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των οποίων πιθανώς και κρασιά από την Λακωνία, έχει ορθά θεωρηθεί ως *involontario canto di addio*³⁵. Ένας ύστατος χαιρετισμός στον κόσμο του Βάκχου, στον οινικό πολιτισμό της αρχαιότητας. Μια νέα εποχή με νέα ονόματα πόλεων, κλημάτων, κρασιών μας προσκαλεί να την επισκεφθούμε, αλλά με αμετάβλητες, εν πολλοίς, αμπελουργικές πρακτικές.

II

Η των ονομάτων επίσκεψη, όσον αφορά τον Μονεμβάσιο οίνο που μελετούμε, άρχεται με την πρώτη εμφάνιση του ονόματος της πολιτείας που οικίζεται γύρω στα χρόνια της σλαβικής καθόδου, κατά τον 6ο αιώνα, πάνω στην με

Θράκης, Αθήνα 1993, 170-8. Βλ. βιβλιογραφία και σχετικό προβληματισμό για τις παλυνολογικές μελέτες στην Πελοπόννησο, Αναγνωστάκης, *Άρκαδιήν μ' (μή) αἰτεῖς...* (ό.π., σμ. 13), 77-8, και ο ίδιος, «*Oleum vero ex raucis*». Ελιά και λάδι στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη αρχαιότητα και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, στο «*Ο δε τόπος ...ελαιοφόρος*». *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 2007, 55-6.

33. Για τη συρρίκνωση και τους μετασχηματισμούς στην βυζαντινή οικονομία του 7ου -9ου αι., Α. Ε. Laiou, *The Byzantine economy: An overview*, στο *EHB*, 1145-6 (ελλ. μτφρ., τόμ. 3, 361-4). Βλ. επίσης Α. Ε. Laiou, *Exchange and trade, seventh-twelfth centuries*, στο *EHB*, 697-8, ειδικά για κρασιά 707, 708, 722. Για «*techniques agraires*» και «*agriculture bloquée*», Μ. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Παρίσι 1992, 33-5, 69-74, 523-41.

34. Για τα ονόματα των κρασιών και σταφυλιών, βλ. Lefort, *The rural economy*, 249 (ελλ. μτφρ., τόμ. 1, 403-4 με προβλήματα στην μετάφραση του vintage). Πάντως, για τις ονομασίες και ποικιλίες των σταφυλιών στο Βυζάντιο, Η. Αναγνωστάκης, *Κουκούβαι και τριγέρων οίνος: Σταφύλια και κρασιά στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης*, στο *Οἶνον ἱστορῶν* III, 75-109.

35. Flavius Cresconius Corripus, *In laudem Iustini Augusti minoris libri IV* (Cameron), Λονδίνο 1976, III στχ. 85-102. Βλ. και τα σχόλια του Ε. Kislinger, *Zum Weinhandel in frühbyzantinischer Zeit*, *Tyche* 14 (1999), 141-56· ο ίδιος, *Dulcia Bacchi munera, quae fertilis Africa mittit. Commercio del vino in epoca protobizantina (s. IV-VI)*, στο D. Tomasi κ.ά. (επιμ.), *L'avventura del vino nel bacino del mediterraneo. Itinerari storici ed archeologici prima e dopo Roma*. *Simposio Internazionale Conegliano 1998*, Treviso 2000, 197-209· ο ίδιος, *Dall'ubriacone al krasopateras. Il consumo del vino a Bisanzio*, στο *La civiltà del vino* (ό.π., σμ. 23), 159.

μία και μόνη εμβασία απόκρημνη βραχονησίδα, στην νοτιοανατολική παράλια πλευρά του Πάρνωνα-Μαλεβού, δίπλα στην αρχαία και πρωτοβυζαντινή Επίδαυρο Λιμηρά. Το όνομά της μας παραδίδεται για πρώτη φορά μόλις στις αρχές του 8ου αιώνα: *Manafasia*, σύμφωνα με δυτική πηγή, και *Μονοβασία* και *Μονεμβασία*, σύμφωνα με τις ελληνικές πηγές του 8ου-10ου αιώνα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ως προκαταρκτική διαπίστωση, ότι ο τύπος *Μονοβασία*, που μόνον αυτόν χρησιμοποιούν ο Θεοφάνης και ο Θεόδωρος Στουδίτης, τον 8ο-9ο αιώνα, και το *Χρονικό του Μορέως*, τον 14ο αιώνα³⁶, είναι ακριβώς το δημώδες όνομα του κρασιού *μονοβασία* -*μονοβασία* που, όπως θα δούμε, χρησιμοποιούν οι Έλληνες των χρόνων της ακμής του φημισμένου αυτού οίνου και το αντιστοιχίζουν στο *malvasia* των Λατίνων. Στους επομένους αιώνες, το όνομα της αναπτυσσόμενης αυτής εμπορικής πόλεως του Βυζαντίου χρησιμοποιείται στα ελληνικά και με τους δύο τύπους, ενώ στα λατινικά ποικίλλει με την κατά γράμμα απόδοση των ελληνικών τύπων σε *Monovasia*, *Monemvasia* ή με την θεωρούμενη παραφθορά του σε *Malvasia* ή *Malvagia*, που δίνουν αργότερα στις ευρωπαϊκές γλώσσες πλήθος τύπων τόσο για την πόλη όσο και το κρασί *Mar(l)vaxia*, *Marvasia*, *Malfasia*, *Malvoisie*. Μια πρόσφατη υπόθεση προτείνει νέα ετυμολογία του *Mal(e)vasia* από το ακρωτήριο Μαλέα-Μαλεού και το συσχετίζει το *Μαλεβός*, το μεσαιωνικό όνομα της οροσειράς του Πάρνωνα, όπου και η καστροπολιτεία. Μια σειρά βυζαντινών τοπωνυμίων στην ευρύτερη περιοχή της Τσακωνιάς, όπως *Μαλεβού κάμπος*, *Μαλεβή*, και η αναφορά του Ιντρισί σε *Maliassa* πιστεύεται ότι ενισχύουν αυτήν την υπόθεση, ότι δηλαδή η ευρύτερη περιοχή έφερε πιθανώς το δημώδες όνομα **Μαλεβασία* από το οποίο προήλθε το *Malvasia*³⁷. Θεωρώ ότι η πρόταση χρήζει περαιτέρω έρευνας, όταν γνωρίζουμε ότι και στο

36. Vita Willibaldi Eichstetensis, (Holder-Egger), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* XV, Αννόβερο 1887, τόμ. 1, 93· Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (de Boor), 422.30· Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολαί* (Fatouros), αρ. 273. 20, 274. 3, 377. 18· Π. Νικολόπουλος, Ἡ ἀρχαιότερα ἄμεσος γραπτή μνεία τῆς Μονεμβασίας 898 μ.Χ., *Λακωνικά Σπουδαί* 5 (1980), 227-46· P. Lemerle, *La Chronique improprement dite de Monembasie: le contexte historique et légendaire*, *RÉB* 21 (1963), 10· A. Diller, *The Scholia of Strabo, Traditio* 10 (1954), 34-35 [= ο ἴδιος, *Studies in Greek manuscript tradition*, Ἀμστερνταμ 1983, V]. Βλ. και Χ. Καλλιγιά, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία και οἱ πηγές τῆς ιστορίας τῆς*, Αθήνα 2003, 67-94. J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, Λονδίνο 1904 (ανατ. 1967) και Π. Καλονάρος, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Αθήνα 1940.

37. Στ. Κουράκου-Δραγώνα, εφ. *Ἡ Καθημερινή* 27-10-1996· η ἴδια, *Τα Λακωνικά: ἀμπέλια και κρασιά τῶν Μαλέα*, εφ. *Ἡ Καθημερινή* 17-11-1996, 39. Παρά τις γλωσσολογικές και ιστορικές αδυναμίες τῆς, πρόκειται για μια ἐξαιρετικὸν ενδιαφέροντος πρόταση για τὴν ετυμολογία τῆς δυσεξιχνιάστῃς *Malvasia* και ἀξίζει καλύτερης μεταχείρισης ἀπὸ τὸν Στ. Αλεξίου (ό.π. σημ. 5).

γαλλικό Χρονικό του Μορέως η Μονεμβασία καλείται *Malevasie* και στην περιοχή του Πάρνωνα-Μαλεβού (αλλά και στον Ταΰγετο και αλλού) όντως διατηρούνται παλαιά σχετικά ονόματα (*Μαλεβός*), τα οποία κατά καιρούς έχουν ετυμολογηθεί ποικιλοτρόπως³⁸.

Στην ευρύτερη, λοιπόν, περιοχή του Μαλέα και Μαλεβού η αμπελουργία αδιαμφισβήτητα ήκμαζε τον 12ο αιώνα, καθώς στις αρχές του 13ου αιώνα ποσότητες κρασιού έφευγαν από το λιμάνι της Μονεμβασίας για να καταναλωθούν προς πλησμονήν στην Κωνσταντινούπολη. Βεβαίως, μόνον από τον 13ο αιώνα και εξής διαθέτομε συγκεκριμένες πληροφορίες για σημαντικές εμπορικές δραστηριότητες των Μονεμβασιωτών³⁹. Ως προς την αμπελοοικονομική ιστορία της περιοχής, πηγές και αρχαιολογία δεν μας παρέχουν τεκμήρια κατά τον 8ο-10ο αιώνα, αλλά τούτο ισχύει για ολόκληρη την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Διαθέτομε, όμως, την μαρτυρία του Κεκαυμένου ότι στα τέλη του 11ου αιώνα ο βυζαντινός στόλος, όταν κατέρχεται για να περιφρουρήσει προφάσει τα νησιά, συγκεντρώνει παίρνοντας μαζί του πίσω στην Κωνσταντινούπολη δημητριακά, τυριά, κρασιά, κρέατα, λάδια και νομίσματα τόσο από τα Δωδεκάνησα και τις δύο πλευρές του Αιγαίου, αλλά και από την Κύπρο και την Κρήτη⁴⁰. Σε ευάριθμες, πάντως, εργασίες έχει επαρκώς μελετηθεί η θέση της βυζαντινής Κρήτης και Πελοποννήσου στο εμπορικό δίκτυο της Μεσογείου κατά τον 11ο και κυρίως τον 12ο αιώνα. Για την Κρήτη έχουν αξιοποιηθεί σχετικές πληροφορίες για αμπελοκαλλιέργεια, πωλήσεις αμπελιών και εμπόριο κρασιού⁴¹. Προϊόντα της Πελοποννήσου, κυρίως κρασί

38. Δ. Ι. Γεωργακάς, *Über den Ortsnamen Μαλεβός. Περί τοῦ τοπωνυμίου Μαλεβός*, BZ 39 (1938), 341-8. Βουραζέλη, *Ἡ Μονοβάσια(-ιά)*, 264 και σημ. 3. Πβ. και τις ονομασίες των κορυφών του βόρειου Μαλεβού, κοντά στην Μονή Μαλεβής, τα Κουκουέρια του Μαλεβού, και ειδικά την κορυφή (κοντά στο υψηλότερο σημείο του Μαλεβού, στην Μεγάλη Τούρλα, υψόμετρο 1934), που φέρει το αποκαλυπτικό όνομα Μαλαβάζο ή Μαλαβαζός. Γνωστότατο, τέλος, επώνυμο στην περιοχή είναι το Μαλαβάζος.

39. Kalligas, *Monemvasia, seventh-fifteenth centuries* (ό.π., σημ. 10), 892 (ελλ. μτφρ., τόμ. 2, 709-10). Βλ. και στον παρόντα τόμο Σκάγκος, 228 κ.ε.

40. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, (Litavrin), Μόσχα 1972, κεφ. 87.294, και Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, κείμενο, μτφρ. και σχόλια Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1993, 271: *Ἐν δὲ ταῖς νήσοις ἀπερχόμεναι αἱ μακραὶ νῆαι προφάσει λογικῆς φυλακῆς οὐδὲν ἄλλο ποιοῦσιν εἰ μὴ ἀπὸ τῶν Κυκλάδων καὶ ἀμφοτέρων τῶν ἡπείρων συνάγουσι σίτον, κριθήν, ὄσπριον, τυρόν, οἶνον, κρέη, ἔλαιον, νομίσματα πολλὰ καὶ ἄλλα εἴ τι αἱ νῆσοι ἔχουσι. Τὸ αὐτὸ δὲ ποιοῦσι καὶ εἰς τὴν Κύπρον καὶ εἰς τὴν Κρήτην*. Βλ. και Ν. Οικονομιδῆς, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance*, Αθήνα 1996, 102-3, σημ. 94.

41. D. Jacoby, *Byzantine Crete in the navigation and trade network of Venice and Genoa*, στο L. Balleto (επιμ.), *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna, Studi in onore di Geo Pitarino*, τόμ. 2, Γένοβα 1997, 517-40· Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες*, 21-2, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

και λάδι, αλλά και το κρητικό κρασί και το τυρί έφθαναν μέχρι την Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια μέσω των ιταλών εμπορών για τους οποίους διαθέτομε σχετικές μαρτυρίες⁴².

Όσον αφορά τις νέες ποικιλίες και τα νέα κρασιά, η πληροφορία του Πτωχοπρόδρομου για γλυκοποσία με κρασίν γλυκύν γανίτικον και κρητικόν και έκ Σάμου αποτελεί την πρώτη μαρτυρία στα νεότερα χρόνια για την φήμη και εμπορία ενός γλυκού κρητικού κρασιού. Στα χειρόγραφα ο στίχος παραδίδεται σχεδόν πάντα με μόνη αναφορά στο κρητικόν, χωρίς το άθηριν, ενώ μεταγενέστερες παραλλαγές αναφέρονται και σε άλλα κρασιά από άλλες περιοχές, όπως γλυκύν μυτιληναιόν και χιώτικον. Το άθηριν υπάρχει μόνον στο χφ. Ρ (Parisinus gr. 1310) των μέσων του 15ου αιώνα και ορθώς δεν υιοθετείται στην νέα έκδοση του Πτωχοπρόδρομου. Συνεπώς, πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη και δεν μπορεί, όπως συνήθως πιστεύεται, να χρονολογεί στον 12ο αιώνα την πρώτη μνεία της ποικιλίας του κρητικού αθηριού, χωρίς βεβαίως τούτο να σημαίνει ότι το αθήρι δεν εκαλλιεργείτο στην Κρήτη ενωρίτερα⁴³. Όπως καταφαίνεται και στο Χρονολόγιο (βλ. πιο κάτω), το κρητικό αθήρι εμφανίζεται στις πηγές, ιδίως στα νοταριακά έγγραφα, ως ποικιλία κλήματος και κρασιού, μόλις στα μέσα του 14ου αιώνα και συσχετίζεται σχεδόν πάντα με την τύχη της ονομαστής ποικιλίας μονοβασιά-malvasia, καθώς και οι δύο ποικιλίες χρησιμοποιούνται από τους Κρητικούς στην παρασκευή ειδικών γλυκών οίνων. Αν μάλιστα το αθήρι αποτελεί τη μεσαιωνική εκδοχή του αρχαίου Θηραίου κρητικού, του Θηραίου του έκ Κρήτης, του γλυκέος του κρητικού, του έψηματος κρητικού και *passum creticum*, δηλαδή κρασιών που παράγονταν, όπως και η μονοβασιά-malvasia από το «ψήσιμο» των σταφυλιών, τότε μια παράδοση για παρασκευή γλυκού, κρητικού οίνου με το όνομα θηραϊός ή άθηρι

42. Μ. Κορδώςης, Τò έμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία (9^{ος} αἰ.-1204), Πρακτικά τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Αθήνα 1983, 108-10· Laiou, Exchange and trade (ό.π., σμ. 33), 749-52 (έλλ. μτφρ., τόμ. 2, 544-8). Για πιθανότητες εμπορίας κρητικού κρασιού στην Αλεξάνδρεια ήδη στον 12ο αιώνα από τους Βενετούς, βλ. Jacoby, Byzantine Crete, 525-8, και D. Jacoby, Byzantine trade with Egypt from mid-tenth century to the Fourth Crusade, *Θησαυρισματα* 30 (2000), 52-5 [= Commercial Exchange Across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy, Aldershot 2005, αρ. Ι].

43. Βλ. Πτωχοπρόδρομος (Eideneier), 157, IV στίχ. 332· Κριμπάς, 'Ο οἶνος καὶ αἱ ποικιλίαι ἀμπέλου μαλβαζία, 138· Η. Αναγνωστάκης, Οἶνος ὁ βυζαντινός. Ἡ ἀμπελος καὶ ὁ οἶνος στή βυζαντινὴ ποίηση καὶ ὑμνογραφία, στο 'Ο Οἶνος στήν ποίηση, Αθήνα 1995, τόμ. Β2, 76-83 και σχόλια 203. Για το θέμα του αθηριού, Η. Αναγνωστάκης, Αθήρι, λιάτικο και αλιάνικο: Ονοματολογία και ποικιλίες, στο *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαιακές πηγές της βενετοκρατίας*, 2ο Συνέδριο ευρωπαϊκών νήσων παραγωγών κρασιού Μαλβαζία, Γάζι Ηρακλείου, 30 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 2005

πρέπει να διατηρήθηκε διαχρονικά στην Κρήτη, διαπίστωση που θα μπορούσε να αμβλύνει τις επιφυλάξεις που εκθέσαμε παραπάνω για συνέχειες στον αγροτικό πολιτισμό του χώρου⁴⁴.

Αν εξαιρέσουμε τα αδιάγνωστα *χειμέρια κλήματα* στον Βίο του Ιωάννη του Ξένου⁴⁵ (11ος αι.), η πρώτη, νέα ονομασία ποικιλίας κλήματος στο Νότιο ελλαδικό χώρο και στα νησιά, καταγράφεται σε βενετικό έγγραφο του 1212, δύο χρόνια πριν από την πρώτη μαρτυρία του Μονεμβάσιου οίνου, και είναι αυτή ενός αμπελώνα με μοσχάτο στα χωριά Κουνάβοι και Πεζά της επαρχίας Τεμένους, έξω από τον Χάνδακα στην Κρήτη: *vineam quoque quae fuit muscati*⁴⁶. Πρόκειται για έγγραφο με το οποίο ο δόγης της Βενετίας Πέτρος Ζιανί κατοχυρώνει την ακίνητη περιουσία της Μονής Σινά στην Κρήτη και στο οποίο αναφέρονται, μεταξύ άλλων, και τα αμπέλια στους Κουνάβους και τα Πεζά. Η πληροφορία αυτή, που δεν είχε εντοπισθεί και αξιοποιηθεί μέχρι σήμερα, αποτελεί την πρώτη καταγεγραμμένη ποικιλία κλήματος στην Κρήτη, μάλιστα μοσχάτου. Στο έγγραφο αυτό, όπως και σε άλλα έγγραφα της εποχής, υπογραμμίζεται η κατοχή της γης και εν προκειμένω των αμπελώνων *tempore Graecorum*, γεγονός που πιστοποιεί την υπάρχουσα ήδη κατά τους βυζαντινούς χρόνους αμπελοκαλλιέργεια, η οποία ενισχύθηκε σε πολλές περιπτώσεις από τις αρχές του 13ου αιώνα με την άφιξη των Βενετών⁴⁷.

Διαπιστώνομε, λοιπόν, ότι μέχρι την εμφάνιση του Μονεμβάσιου οίνου στα 1214 δεν διαθέτομε μαρτυρίες για ονομασία κλήματος ή κρασιού τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στην Κρήτη που να σχετίζεται ή να προσομοιάζει με μονοβασιά ή *malvasia*. Τούτο βεβαίως ισχύει και για τα επόμενα χρόνια ως τα τέλη του 13ου αιώνα, όπως καταφαίνεται στο δείγμα του Χρονολογίου που παραθέτομε (βλ. πιο κάτω). Πριν όμως περάσουμε στον σχολιασμό του Χρονολογίου, αξίζει να αναφέρομε ότι το νέο αυτό, ως προς το όνομα, κρασί,

44. Αναλυτικότερα για το αθήρι, Αναγνωστάκης, Αθήρι, λιάτικο και αλιάνικο, ό.π.

45. Ν. Β. Τωμαδάκης, 'Αγιολογικά και ύμνολογικά. Α'. 'Ο Άγιος Ίωάννης ό Ξένος και έρημίτης έν Κρήτη 10ος-11ος αιών, ΕΕΒΣ 46 (1983-1986), 6 § 3.83. Βλ. και D. Tsoungarakis, *Byzantine Crete: From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988, 285 (χωρίς σχολιασμό), και την ερμηνεία της Στ. Κουράκου-Δραγώνα, στο Η. Αναγνωστάκης, Όταν το κρασί γίνεται πάγος, στο *Αμπελοοινική Ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Ε' Τριήμερο Εργασίας*, Αθήνα 1998, 220 και 230 σημ. 122. Για τις αμπελουργικές δραστηριότητες του Ιωάννη Ξένου, βλ. Kaplan, *La viticulture byzantine (VIIe -XIe siècle)*, 199-200 (ό.π., σημ. 23).

46. Tafel-Thomas, τόμ. 2, 147.

47. Χ. Γάσπαρης, Οι Κουνάβοι στα Μεσαιωνικά χρόνια 13ος-15ος αιώνας, στο Αικ. Κ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), *Ελτύνα Sconavi Κουνάβοι από τα αρχαϊκά στα νεότερα χρόνια*, Κουνάβοι 2007, 81-136, ιδίως 87, 96, 121-6.

ο Μονεμβάσιος οἶνος, αν και εἰς πλησμονὴν ἐκίρνᾳτο μεταξύ Ρωμίων και Λατίνων στην Κωνσταντινούπολη του 1214 μαζί με τους από πολύ παλιά γνωστούς, τον ἐκ Χίου, τον ἐκ Λέσβης, τον ἐξ Εὐβοίας, ἀργησε, πάντα με βάση την διαθέσιμη πληροφόρηση, να γίνει ιδιαίτερα γνωστός με το ὄνομά του πέραν των δύο πλευρῶν του Αἰγαίου. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σε μια πρώτη διερεύνηση στις δυτικές πηγές διαπιστώνομε ὅτι κατά τον 12ο και τον 13ο αἰώνα στην κατηγορία των γλυκῶν, ἐλληνικῶν κρασιῶν του τύπου *malvasia* εἶναι κυρίως γνωστό το κρασί της Κύπρου, *Cipricum vinum*, *vinum Grecum seu Cipri*, ἐπίσης το *vinum grecum*, μάλλον τύπος κρασιού από την Νότια Ἰταλία και Σικελία⁴⁸. Στο πρώτο μισό του 13ου αἰώνα, στο γαλλικό στιχούργημα του Henri d' Andeli, *Μάχη των Κρασιῶν* (*La bataille des vins*) μόνο το κρασί της Κύπρου (*Vin de Cypre*) αναφέρεται από τα κρασιά της Ανατολικῆς Μεσογείου και εἶναι αὐτό που κερδίζει και βγαίνει πρώτο⁴⁹.

Σταδιακά, τα κρασιά της Κρήτης και ἐιδικά ο Μονεμβάσιος, ως *Malvasia*, γίνονται ευρέως γνωστά και στην Ευρώπη, ὅπως μαρτυρεῖ στιχούργημα στη γερμανική, που ἔχει συνταχθεῖ μετά το 1309 (αν και το συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται σε γεγονότα του 1283) και κατονομάζει μεταξύ πολλῶν κρασιῶν τα *kriechisch wîn*, *wîn von Ciper ...und Malvasîn*⁵⁰. Ἦδη, βέβαια, βενετικό ἔγγραφο του 1278, το οποίο χρησιμοποιεῖται σχεδόν από ὅλους τους ερευνητές του Μονεμβάσιου–*Malvasia*, αναφέρει πειρατεία πλοίου φορτωμένου στην *Malvasia*, Μονεμβασιά, ἐκτός των ἄλλων και με *vinum de Malvasia*⁵¹. Πάντως,

48. R. Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Παρίσι 1959, 317-23· R. Sprandel, *Von Malvasia bis Kötzschenbroda: die Weinsorten auf den spätmittelalterlichen Märkten Deutschlands*, Στουτγάρδη 1998, 21, 25, 146, 165. Για το *vinum grecum*. βλ. σχετικά με βιβλιογραφία Α. Ι. Pini, *Il vino del ricco e il vino del povero*, στο *La civiltà del vino* (ὁ.π., σημ. 23), 590-92.

49. A. Henri, Henri d'Andeli, *La bataille des vins*, édition avec introduction, notes, glossaire et tables, *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, Académie royale de Belgique*, 6e série, 2/6-9 (1991), 203-48.

50. Ottokars, *Österreichische Reimchronik* (ἐκδ. J. Seemüller) *MGH Deutsche Chroniken* 5.1 (1890), 457 στχ. 35006-35010. Μια ἀνέκδοτη διατριβή για τον μαλβαζία στην γερμανική γραμματεία (M. Ritter, Λιψία 2002), αναφέρει ο Kl.-P. Matschke, *Cretan Malmsey and the Fall of Constantinople in 1453*, στο Τ. Κιουσοπούλου (ἐπιμ.), *Η ἄλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Ηράκλειο 2005, σημ. 6. Για ἄλλες μεσαιωνικές μαρτυρίες για κυπριακά και κρητικά κρασιά στην Ευρώπη, βλ. Κριμπάς, Ὁ οἶνος, 126 σημ. 1· Λογοθέτης, *Συμβολή*, 190-2· Logothetis, *Recueils*, 7 (ὁ.π. σημ. 6)· Sprandel, *Von Malvasia*, 21, 190.

51. Tafel-Thomas, τόμ. 3, 240-1. Βλ. και D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique. Edition revue et augmentée par Chryssa Maltéizou*, Λονδίνο 1975, 22 σημ. 4.

στα ίδια αυτά χρόνια (πιθανότατα τέλη του 13ου αιώνα), στα λατινικά σχόλια Αωνύμου στο 4ο βιβλίο των *Μετεωρολογικών* και μάλιστα στα σημεία που ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη σύσταση και πάχυνση των κρασιών, διαπιστώνονται ενδιαφέρουσες προσθήκες ως παραδείγματα του Ανώνυμου σχολιαστή, άγνωστες στο πρωτότυπο των *Μετεωρολογικών* και των σχολίων τους: *vinum cretense* και πάχυνση των κρασιών στον ήλιο (*ad fumum vel solem*) πρακτική που δίδει κρασί σαν αυτό που παράγεται στην περιοχή της Κορίνθου (*tale est vinum quod nascitur in Corinthio et apud Arcadas*)⁵². Δίπλα λοιπόν στην πάχυνση του κρασιού με τον καπνό, την οποία ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι γίνεται στην Αρκαδία, προστίθεται η πάχυνση με τον ήλιο και επιπλέον δίδεται ως παράδειγμα το κρητικό κρασί και αυτό της Κορίνθου. Αν και το όνομα του *malvasia* απουσιάζει, θεωρώ ότι με τις προσθήκες αυτές συμβαίνει το πιθανότερο και προφανές, ότι δηλαδή η πληροφορία, που δεν φαίνεται αρχαιογνωστική, προέρχεται από μια φήμη ήδη διαδεδομένη στην Δύση για τα γλυκά και πηκτά κρασιά της Κρήτης και της Πελοποννήσου, ιδιαίτερα αυτά του Μαλεβού και της Μονεμβασίας *apud Arcadas*. Πιστεύω, λοιπόν, ότι γνωστά κρασιά της εποχής (κρητικά, κορινθιακά, αρκαδικά) που παράγονται με πάχυνση στον ήλιο και στην φωτιά, δίδονται ως βοηθητικά παραδείγματα στους αναγνώστες του κειμένου, στο οποίο σχολιάζονται τα σχετικά του Αριστοτέλη για την πάχυνση κρασιών στην φωτιά και στον καπνό. Είναι ενδεικτικό ότι, όπως και στα έγγραφα της ίδιας εποχής που αναπαράγομε στο Χρονολόγιο, έτσι και στον Αώνυμο γίνεται λόγος για *vinum cretense*.

III

Ας επιχειρήσουμε μια σύντομη παρουσίαση του Χρονολογίου και ας διερευνήσουμε το προτεινόμενο προς ανακοίνωση θέμα, δηλαδή την των ονομάτων του Μονεμβάσιου και *malvasia* επίσκεψη. Η επίσκεψη αυτή θα συνοδεύεται κατά περίπτωση τόσο από την κριτική των πηγών όσο και τον έλεγχο με βάση την πρόσφατη έρευνα και βιβλιογραφία των μέχρι σήμερα προτάσεων για τον Μονεμβάσιον οἶνον-*malvasia*.

Ανατρέχοντας, λοιπόν, στο Χρονολόγιο⁵³ η πρώτη μαρτυρία για Μονεμβάσιον οἶνον που διαθέτει η επιστημονική κοινότητα από το 1923 (χρόνο δημοσίευσης του κειμένου του Μεσαρίτη) χρονολογείται στα **1214**, γεγονός που μας

52. Αγνώστου, *Sentencia super Meteora*, Corpus Thomisticum, Leoninum Romae 1882, IV 9, 4, IV 14, 2. Βλ. Αναγνωστάκης, *Ἀρκαδίην μ' (μὴ) αἰτεῖς...* (δ.π., σημ. 13), 93-5.

53. Στο εξής, οι χρονολογίες και ημερομηνίες με μαύρο παραπέμπουν στην αντίστοιχη ημερομηνία των εγγραφών του Χρονολογίου και στην εκεί βιβλιογραφία.

επιτρέπει να υποθέσουμε ότι θα πρέπει να ήταν ήδη αρκετά γνωστός και ονομαστός για να συγκαταλέγεται μαζί με τα άλλα εκλεκτά κρασιά, που ήταν γνωστά από την αρχαιότητα και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, δηλαδή της Χίου, Λέσβου και Ευβοίας, και τα οποία προσφέρονταν σε αφθονία στην λατινοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με το Χρονολόγιο, μεταξύ των ετών 1227 και 1280, με εξαίρεση το βενετικό έγγραφο του 1278 που ήδη αναφέραμε, ουδεμία άλλη πληροφορία δίδεται από τις εκδεδομένες πηγές για ποικιλία αμπέλου, κλημάτων ή τύπο κρασιού.

Μέχρι σήμερα, στις διάφορες ιστορικές επισκοπήσεις και κυρίως αυτές του Λογοθέτη, από τον οποίο αντλούν πληροφόρηση οι περισσότερες σχετικές εργασίες, στο διάστημα 1259-1282, δηλαδή επί βασιλείας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου τοποθετείται λανθασμένα η αναφορά σε τρυγίαν μονοβασίας που δήθεν υπάρχει στο *Σύνταγμα περί τῆς ποδάγρας*, έργο του Δημητρίου Πεπαγωμένου, δήθεν προσωπικού γιατρού του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄⁵⁴. Ο Λογοθέτης μάλλον δεν είχε συμβουλευθεί το *Περὶ ποδάγρας* σύγγραμμα στο οποίο δεν υπάρχει παρά οἶνου μονεμβασιώτου διὰ τὸ ὕγρὸν⁵⁵, ενώ τα *περί τρυγίαν μονοβασίας* βρίσκονται σε σύγγραμμα ανωνύμου, στο *Περὶ τῆς τιμιωτάτης καὶ πολυφήμου χρυσοχοϊκῆς*⁵⁶. Ο Δημήτριος Πεπαγωμένος και το *Περὶ ποδάγρας* έργο του τοποθετούνται πλέον στις αρχές του 15ου αιώνα⁵⁷, οπότε συναντούμε και

54. Logothetis, Le Malvasie, 76· Λογοθέτης, Αἱ Μαλβαζίαι, 183· Λογοθέτης, Συμβολή, 201, Logothetis, Recueils, 8 (ό.π. σημ. 6).

55. Δημήτριος Πεπαγωμένος, *Σύνταγμα περί τῆς ποδάγρας*, έκδ. J. S. Bernard, *Demetrii Pepegomeni, Liber de Podagra. Graece et Latine*, Lugduni Batavorum 1743, 94, στον οποίο ορθά παραπέμπει η Βουραζέλη, Ἡ Μονοβάσια(-ιά), 274 σημ. 1, ενώ ο Λογοθέτης στην ελλιπή παραπομπή του για τον Πεπαγωμένο (δεν είναι σαφές σε ποια έκδοση παραπέμπει) δίνει μεν ορθά την σελίδα 95, όμως στην σελίδα αυτή της έκδοσης Bernard υπάρχει η αναφορά οἶνου μονεμβασιώτου διὰ τὸ ὕγρὸν και όχι τα *περί τρυγίαν μονοβασίας*. Ενδεχομένως ο Λογοθέτης δανείστηκε την αναφορά από το Λεξικό του Ducange, 948, λήμμα *μονεμβασιώτης*. Βλ. και φωτοαναστατική επανέκδοση της έκδοσης Bernard του 1743 με ανενημέρωτη εισαγωγή, *Δημητρίου Πεπαγωμένου, Σύνταγμα περί ποδάγρας*, Εισαγωγή-νεοελληνική απόδοση-σχόλια, Γ. Α. Ρηγάτος, Αθήνα 2005.

56. Το *τρυγίαν καθαράν ἀπὸ Μονοβασίας*, όπως και το αναφερόμενο από τον Λογοθέτη θές εἰς τρυγίαν στερρόν μετὰ ὕδατος ἐν τῷ πυρὶ, και *τρυγίαν Μονοβασίας*, υπάρχουν στο *Περὶ τῆς τιμιωτάτης καὶ πολυφήμου χρυσοχοϊκῆς*, έκδ. M. Berthelot - C.É. Ruelle, *Collection des anciens alchimistes grecs*, τόμ. 2, Παρίσι 1888 (ανат. 1963), 329.16, 330.14. Πρόκειται για κείμενο, χρονολογούμενο από τον 13ο αι. και εξής, χωρίς να είναι δυνατή η ταύτιση του συγγραφέα. Η αναφερόμενη έκδοση έγινε από το χφ. Par. gr. 2327 του 15ου αι.

57. S. Lazaris, La production nouvelle en médecine vétérinaire sous les Paléologues et l'œuvre cynégétique de Dèmètrios Répagōmenos, στο M. Macouros - M.-H. Congourdeau (επιμ.),

σε άλλα έργα του ή σε συγγράμματα άλλων και σε ενθυμήσεις, συχνές αναφορές σε οἶνον μονεμβασιατικόν ή μονεμβασιώτην⁵⁸, αλλά και σε κρασίν ή τρυγίαν μονοβασιά(ς)⁵⁹. Είναι, πάντως, ενδιαφέρον ότι στις λατινικές μεταφράσεις του *Περὶ ποδάγρας* (*De Podagra*), το 1558 και το 1743, το οἶνου μονεμβασιώτου μεταφράζεται *vini malvatici, vini cretici et monembasia*⁶⁰, γεγονός που μας θυμίζει τις αντίστοιχες επικαιροποιήσεις που διαπιστώσαμε παραπάνω στον ανώνυμο σχολιαστή των *Μετεωρολογικῶν* και πιστοποιεί ότι στη Δύση ήταν κυρίως γνωστό το κρητικό κρασί μονοβασιά. Στις ίδιες επισκοπήσεις, ανάμεσα στα έτη 1250 και 1327, τοποθετείται και η μαρτυρία του Ιωάννη Χούμνου (Νικηφόρου Χούμνου στον Λογοθέτη και σε όσους εξαρτώνται από αυτόν)⁶¹. Σε μια καθόλα πιθανή πρόσφατη πρόταση, η επιστολή του Ιωάννη Χούμνου, όπου και η αναφορά στον οἶνο τον Δωρικό *ἐκ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονεμβασίας*, μάλλον χρονολογείται στα **1324-1330**⁶².

Με τον παραπάνω κριτικό έλεγχο των πηγῶν αφαιρούνται από τον 13ο αιώνα δύο θεωρούμενα ως σημαντικότερα τεκμήρια για τον Μονεμβάσιο. Μένει, βεβαίως, η μαρτυρία του **1278**, που ευλόγως κατέστη το κατεξοχήν τεκμήριο μετά από αυτήν του **1214**, καθώς στο ίδιο βενετικό έγγραφο για την ίδια υπόθεση πειρατείας πλοίου συνυπάρχουν με το ίδιο όνομα το λιμάνι και

Philosophie et sciences à Byzance de 1204 à 1453. Les textes, les doctrines et leur transmission. Actes de la Table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines (Paris, 2001), Leuven-Paris-Dudley 2006, 225-67.

58. Δημήτριος Πεπαγωμένος, *Ίατρικόν παρασημειώσεων*, έκδ. Μ. Capone Ciollaro, *Demetrio Pepagomeno, Prontuario Medico*, Νεάπολη 2003, 65.5, 66.4, 81.32· Πεπαγωμένος, *Σύνταγμα περὶ τῆς ποδάγρας*, 94.

59. Σε ενθύμηση για το κρασί Μονοβασιά διὰ τὸ μέλι (περὶ το 1460): P. Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, Βατικανό 1991, 450, III.9 και σχόλια 372, 455. Στο χφ. *μονοβασιά*, όπως ήταν γνωστό το όνομα του κρασιού, συνεπώς δεν χρειάζεται διόρθωση σε *Μονοβασιά(ς)* όπως διορθώνει ο εκδότης. Για τρυγίαν μονοβασίας, βλ. *Περὶ τῆς τιμιωτάτης και πολυφήμου χρυσοχοϊκής*, δ. π. Το κρασί Μονοβασιά διὰ τὸ μέλι δεν γνωρίζω αν πρέπει να συσχετισθεῖ κατὰ τον ὅποιο τρόπο με το *vino di miele* του εμπορίου, G. Pistarino, *Mercanti del Trecento nel Levante genovese*, *Clio* 10 (1974), 43-4.

60. Βλ. σχετικά Bernard, *Demetrio Pepagomeni*, 94 σημ. 4. Για μεταγενέστερες αναφορές σε μονεμβασιώτην και μονεμβασιατικόν οἶνον, Βουραζέλη, *Ἡ Μονοβάσια(-ιά)*, 271 σημ. 3-5 (δ.π. σημ. 6).

61. Βουραζέλη, *Ἡ Μονοβάσια(-ιά)*, 271· Logothetis, *Le Malvasie*, 76· Λογοθέτης, *Αἱ Μαλβαζίαι*, 183· Λογοθέτης, *Συμβολή*, 201· Logothetis, *Recueils*, 8 (δ.π. σημ. 6)· Καλλιγιά, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασιά*, 181 (δ.π. σημ. 36).

62. J. Fr. Boissonade, *Anecdota nova*, Παρίσι 1844, 216, αρ. 6· Kisligner, *Dall'ubriacone al krasopateras*, 149 (δ.π. σημ. 35).

το κρασί *Malvasia*. Παρόλα αυτά, ως πρώτη μνεία θεωρήθηκε από τον Κριμπά ο *vinum Malvasia* στις αποφάσεις του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας μόλις στα 1326, θέση που επαναλαμβάνεται έκτοτε από αρκετούς μελετητές⁶³. Θεωρούμε βέβαια ότι η θέση αυτή δεν ισχύει, εκτός και αν εννοείται ότι για πρώτη φορά μνημονεύεται ως *vinum Malvasia* χωρίς την πρόθεση που δηλώνει προέλευση ή καταγωγή του προϊόντος, όπως στα *vinum de Malvasia* του 1278 ή *vinum de Monovassia* της 7ης Αυγούστου του 1314. Έχομε όμως την μαρτυρία του 1283 (1309) και ενδεχομένως θα πρέπει να αναμένονται προσθήκες από το ανέκδοτο αρχειακό υλικό⁶⁴. Ούτως ή άλλως, για τους χρόνους πριν από το 1326, στο πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα, πολλές μαρτυρίες για *malvasia*, άγνωστες στον Κριμπά και στον Λογοθέτη, έχουν στο μεταξύ εντοπισθεί, όπως καταφαίνεται στο Χρονολόγιο.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, διαπιστώνομε ότι στον 13ο αιώνα χρονολογούνται δύο σημαντικότερες μαρτυρίες για τον Μονεμβάσιον οίνον και *vinum de Malvasia*, το κρασί που φεύγει από την Μονεμβασία–*Malvasia*, ενώ για τα κρασιά της Κρήτης δίνεται πάντα *vinum cretense*. Στα παλαιότερα νοταριακά έγγραφα του Χάνδακα, που έχουν εκδοθεί και καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1271 έως 1301, δεν αναφέρεται ποτέ *malvasia* ούτε άλλη ποικιλία αμπέλου ή οίνου. Μόνον σε συμβόλαιο της 8ης Οκτωβρίου 1301, σύμφωνα με το οποίο ενοικιάζεται για δέκα χρόνια αμπελώνας με την υποχρέωση του ενοικιαστή να παραδίδει στον ιδιοκτήτη τα 3/5 του μούστου, αναφέρεται *vinis pasis*, κρασί από λιαστά σταφύλια. Σχολιαστές του συμβολαίου υποθέτουν ότι πρόκειται για κρασί από μοσχάτο ή κρασί τύπου *Malvasia* (*Malvasia type*) από σταφιδιασμένα, αποξηραμένα σταφύλια ή για *vino passito*⁶⁵. Σημασία, όμως, έχει το γεγονός ότι ενώ στα συμβόλαια και έγγραφα μετά το 1340 διευκρινίζεται ότι το εμπορευόμενο κρασί ή ο αμπελώνας ήταν *monovassia-malvasia* ή *athiri*, στο συμβόλαιο του 1301 αναφέρεται απλώς κρασί από λιαστά σταφύλια. Τούτο σημαίνει ότι, έστω και αν επρόκειτο για κρασί τύπου *malvasia* κατά τον σχολιαστή, ο τύπος αυτός του οίνου ή, ορθότερα, το όνομα

63. Κριμπάς, 'Ο οίνος, 113 (όπου δίνεται μάλιστα από τυπογραφική αβλεψία 1626) και 126 σημ. 1 που και πάλι δίνεται λανθασμένα 1329. Βλ. και Λογοθέτης, *Συμβολή*, 201, που αναφέρει και το έγγραφο του 1278.

64. Πβ. για το 1294, G. - M. Varanini, *Le strade del vino. Note sul commercio vinicolo nel tardo Medioevo (con particolare riferimento all'Italia settentrionale)*, στο *La civiltà del vino* (ό.π., σημ. 23), 659 και σημ. 68.

65. Topping, *Viticulture*, 516 σημ. 19 και 520. Για τα *vinis pasi* και *uva pasa* στους νοταρίους του Χάνδακα, βλ. M. Gallina, *Una società coloniale del Trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Βενετία 1989, 55-6.

δεν είχε ακόμη, στα 1300, υιοθετηθεί ή αποκτήσει την σημασία και την σπουδαιότητα, τουλάχιστον μεταξύ των αμπελουργών της Κρήτης.

Παρακολουθώντας κατά το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα τις λοιπές εγγραφές στο Χρονολόγιο, διαπιστώνουμε ότι για τα κρασιά της Κρήτης οι πληροφορίες έως τα τέλη της δεκαετίας του 1330 δίνουν σχεδόν πάντοτε *vinum cretense*, *vinum (de) Creta*, *vinum Crete*. Στα θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας, στις αποφάσεις του μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας και στα διατάγματα του Δούκα της Κρήτης (1314, 1317, 1318, 1319, 1320, 1326 και 1342) οι ονομασίες και η δηλούμενη προέλευση των οίνων είναι απολύτως σαφή⁶⁶. Ο *vinum de Monovasia*, τον οποίο στο εξής κανείς δεν μπορεί να μεταφέρει στην Κρήτη (*nullus audeat de cetero conducere in Cretam... in Candidam*) (1314) ή ο *vinum Malvasie* σαφώς διαφοροποιούνται από τους *vinum Crete* ή *vinum cretense* και *vinum Romanie* (1326), όπως ακριβώς ο *vino di Malvagia* από τον *vino di Triglia* και τον *vino di Candia* (1335). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται σαφώς για ονομασίες προελεύσεως των κρασιών από την Κρήτη, την Μονεμβασία, την Τρίγλεια. Συνεπώς, μέχρι και τα μέσα του αιώνα, η όποια αναφορά σε *vinum (de) Monovasia*, *malvasia-malvagia* αφορά το ειδικό κρασί που εξάγει ή εμπορεύεται η Μονεμβασία. Σε πολλές περιπτώσεις, όχι μόνον στα 1314 αλλά και πολύ αργότερα, το κρασί της Μονεμβασίας πρέπει να εξαγόταν και ως κρητικό *sub colore vini Crete* (1317) ή *sub specie malvasie de Creta* (1342). Η μεταφορά του από τη Μονεμβασία στην Κρήτη ή στην Κορώνη και Μεθώνη και από εκεί στην Βενετία πρέπει να ήταν μια τρέχουσα πρακτική για να προκαλεί τις κατά καιρούς απαγορεύσεις⁶⁷. Δεν πρέπει πάντως να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ότι ήδη από παλιά τον Μονεμβάσιον-Malvasia ανταγωνιζόταν ένα κρητικό κρασί, πιθανότατα το *vinum cretense* ή *vinum Crete* των εγγραφών του Χρονολογίου, δηλαδή ένα κρασί τύπου *malvasia*, όπως ήδη αναφέραμε, ένα κρητικό *vinum passum* ή *vinum (Crete) panellum, panella*⁶⁸ (1320,

66. Για τις ρυθμίσεις και αποφάσεις της βενετικής Γερουσίας και του Δούκα της Κρήτης στο πρώτο τέταρτο του 14ου αι., βλ. Tucci, *Il commercio del vino*, 183-206 και ειδικά 183-7, και στον παρόντα τόμο, Καραπιδάκης, 41 κ.ε.

67. C. Hodgetts, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400* (ιδ. διατρ. UCL, 1974), 406-9.

68. Ο Λογοθέτης, *Συμβολή*, 201 σημ. 5, πιστεύει ότι «ο οίνος *panello* φαίνεται ότι ήτο οίνος μετά συμπύκνωση», ο ίδιος, Αί Μαλβαζίαί, προέλευσις-όνομα-γεωγραφική διανομή (ό.π., σημ. 6), 32, τον θεωρεί «τόν μετά συμπύκνωσην γλεύκου δια πυράς παραγόμενον τύπον οίνου». Βλ. και στον παρόντα τόμο, Καραπιδάκης, 48. Αναφέρεται συχνά στα ιταλικά έγγραφα ως *pinello*, *pinella* της Κύπρου, βλ. G. - M. Varanini, *Le strade del vino. Note sul commercio vinicolo nel tardo Medioevo (con particolare riferimento all'Italia settentrionale)*, στο *La civiltà del vino* (ό.π., σημ. 23), 659-61 και σημ. 68.

1326) που παρήγετο στην Κρήτη. Το κρασί αυτό, πιθανότατα από μοςχάτο ή αθήρι, οι οινέμποροι θα το διοχέτευαν στην αγορά αρχικά ως *vinum malvasia de Creta* ανταγωνιστικό στον γνήσιο *Μονεμβάσιον-Malvasia*, τον εκ *Μονεμβασίας* οίνο, τον *vinum malvasia de Monovasia* (1342). Ούτως ή άλλως ρητά δηλώνεται ότι δύσκολα ξεχώριζαν κάποια κρασιά, *cum una ab alia non cognoscatur* (1342). Κάτι παρόμοιο διαπιστώνεται και αργότερα, σε μια εποχή που κυριαρχεί ο κρητικός *malvasia*, όταν στα 1393 προσπάθησαν να πωλήσουν κρασί από *athiri* ως *malvasia*⁶⁹, συμβάν που μαρτυρεί πώς το αθήρι μεταμφιέζεται σε μονοβασιά-*malvasia*. Ότι με το όνομα *malvasia* μέχρι και τα μέσα του 14ου αιώνα δηλώνονταν κυρίως το κρασί της *Μονεμβασίας*, αλλά και το κρασί μιας ειδικής ποικιλίας αμπέλου και όχι αναγκαστικά μόνον ένας ειδικός τρόπος παραγωγής οίνου πιστοποιείται και από άλλες εγγραφές στο Χρονολόγιο.

Συνεχίζοντας την ανάγνωση του Χρονολογίου διαπιστώνουμε ότι στις αναφορές πειρατείας πλοίων των ετών 1319-1320 σημειώνεται πειρατεία σε «μονοβασιώτικο πλοίο» (*lignum Monovasioticum*) στην Κέα (*apud Cyam*), από το οποίο άρπαξαν το λάδι και το κρασί που μετέφερε (*cepit ab ipso oleum, vinum*). Λογικά, αλλά όχι αναγκαστικά, ένα μονοβασιώτικο πλοίο θα πρέπει να μετέφερε μονοβασιώτικο κρασί, «*vinum monovasioticum*» ή *vinum de Malvasia* από το λιμάνι της *Μονοβασίας* (*Monovasia*). Στο έγγραφο έχουμε ακριβώς όλους αυτούς τους τύπους: *Malvasia*, *Monovasia*, *Monovasioti*, *Monovasioticum*. Το επίθετο, μάλιστα, *μονεμβασιωτικός* για πλοίο χρησιμοποιείται ήδη από τον Μιχαήλ Χωνιάτη⁷⁰ και μάλλον θα εχρησιμοποιείτο και για το κρασί, κατά τα *μονεμβασιατικός* ή *μονεμβασιώτης* οίνος, που εντοπίσαμε στον Πεπαγωμένο⁷¹. Πιστεύω, δηλαδή, ότι στον 13ο και 14ο αιώνα για τον συγκεκριμένο οίνο, εκτός από τον λόγο τύπο *Μονεμβάσιος* ήταν σε χρήση και πιθανώς κυριαρχούσαν και οι τύποι *μονοβασιώτικος*, *μονεμβασιώτης* και, όπως θα διαπιστώσουμε ακολούθως, *μονοβασιά*.

Μια άλλη εγγραφή στο Χρονολόγιο, στο έτος 1323, αφορά την επίσκεψη στην Κρήτη Ιρλανδού μοναχού, προσκυνητή που ταξιδεύει προς τους Αγίους Τόπους. Είναι ενδιαφέρον για την ερευνά μας ότι, σε αντίθεση με τους

69. E. Santchi, *Régestes des arrêts civils et des memoriaux des archives du duc de Crète*, Βενετία 1976, αρ. Μ 1423, και αρ. Μ 100 (όπου κοινή καλλιέργεια αθηριού και μονοβασιάς): βλ. και σχόλια, Αικ. Μυλοποταμιτάκη, Το κρητικό κρασί: μύθος και ιστορία. Ο απόηχος της ακμής, Ο Οινολόγος 38 (1997-1998), 36 και στον παρόντα τόμο, Κουράκου-Δραγώνα, 'Η ποικιλία, 220.

70. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολαί* (Κολονου), αρ. 84, σελ. 113.17.

71. Δημήτριος Πεπαγωμένος, *Ίατρικόν παρασημειώσεων*, 65.5, 66.4, 81.32· Δημήτριος Πεπαγωμένος, *Σύνταγμα περί τῆς ποδᾶγρας* (ό.π., σημ. 58), 94.

περιηγητές και προσκυνητές των επομένων ετών, στα 1323 ο Simeon δεν γνωρίζει ή δεν αναφέρει τίποτε για *malvasia* στην Κρήτη, αλλά μνημονεύει τον *vinum Cretense*, σε απόλυτη αρμονία με την μαρτυρία των άλλων πηγών και δη των νοταρίων. Η κρητική *malvasia*, *malvoisie*, *malvasse*, *malmosetum*, *Malwasier*, *Malmasier* θα αρχίσει να μνημονεύεται από τους περιηγητές και προσκυνητές που περνούν από την Κρήτη κυρίως από τον 15ο αιώνα και εξής⁷². Ίσως, στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι, παρά την μνεία του *Malvasin* στα 1283(1309), το κρασί *malvasia*, αν εξαιρέσουμε την Βενετία και πιθανώς τη Γένουα, δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστό μέχρι και τα μέσα του 14ου αι. στην Ευρώπη ή πιθανότατα καλυπτόταν υπό το *vinum Cretense*. Για παράδειγμα σε βασιλική διάταξη του 1337 για τα κρασιά που πωλούνται στο Παρίσι αναφέρονται από την Ανατολή μόνον τα *vins de Crete* και μόλις στα τέλη του αιώνα δηλώνεται ο *malvoisie* στη λίστα των κρασιών του δούκα της Βουργουνδίας⁷³. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι ο *malvasia* μαζί με τα άλλα ακριβά, γλυκά κρασιά, αλλά και τα αποστάγματα, κάνει την εμφάνισή του στις διατάξεις και αγορανομικές ρυθμίσεις των πόλεων της Δύσης από το 1335 και εξής⁷⁴.

Στις επόμενες εγγραφές του 1324-1330, όπως και σε αυτές του 1326 και 1342 το κρασί της Κρήτης συνεχίζει να διαφοροποιείται σαφώς από το κρασί της Μονεμβασίας ενισχύοντας ακριβώς τη θέση μας ότι έως τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα ο *malvasia* δεν έχει σχέση με το Μαλεβίзи και την Κρήτη και η ονομασία του σχετίζεται με την Μονεμβασία-Μονοβασία, *vinum Malvasia* ή *vinum (de) Monovasia*. Το σημαντικό όμως στην εγγραφή του 1324-1330 είναι όχι τόσο η για μια ακόμη φορά τεκμηρίωση, εκατό χρόνια μετά την πρώτη εμφάνισή του στις ελληνικές πηγές, του έγχρομένου οίνου Δωρικού έκ της έν Πελοποννήσω Μονεμβασίας, όσο το γεγονός ότι σε περιγραφή συμποσίου αρχόντων δίδονται οι ιδιότητες, τα χαρακτηριστικά του Μονεμβάσιου οίνου και του οίνου της Τριγλείας, καθώς συσχετίζονται με τον αρχαίο Μαρώνειο

72. D. Hemmerdinger Iliadou, *La Crète sous la domination vénitienne et lors da la conquête turque (1322-1684)*. Renseignements nouveaux ou peu connus d'après les pèlerins et les voyageurs, *Studi Veneziani* 9 (1967), 533, 555, 563· η ίδια, *La Crète sous la domination vénitienne et lors da la conquête turque (1322-1684)*, *Studi Veneziani* 15 (1973), 470-1 (Ανώνυμος, *malvesy*), 474 (Rott, *Malvasier*), 475 (Bouvier, *malvoisie*), 477 (Rochechouart, *malvatica*), 478 (Thuringen, *Malmasier*), 479 (von Dusen, *Malevoseyen*), 481 (von Kirchberg, *malfasier*), 485 (Brunnen, *malmassey*) κλπ. Βλ. και στον παρόντα τόμο, Βιγγοπούλου, 337 κ.ε.

73. *Ordonnances des rois de France de la troisieme race* (έκδ. E.-J. de Laurière κ.ά.), τόμ. XII, Παρίσι 1777, 41. Βλ. Dion, *Histoire de la vigne* (ό.π., σημ. 48), 318-19 και σημ. 26.

74. A. I. Pini, *Vite e vino nel medioevo*, Μπολόνια 1989, 111-12· Mauro Tagliabue, *Bere vino in taverna*, στο *La civiltà del vino* (ό.π., σημ. 23), 614-5.

οίνο. Το θέμα του συσχετισμού αυτού αξιοποιείται λαμπρά στον παρόντα τόμο από την Κουράκου-Δραγώνα⁷⁵. Δεν πρέπει, όμως, να μας διαφύγει μια σημαντική λεπτομέρεια: η αναφορά στον *άπό Τριγλείας οἶνον*, ως οἶνο συγγενή με τον Μονεμβάσιο και βεβαίως με τον αρχαίο Μαρώναιο, μας οδηγεί και πάλι στα βιθυνικά οινόπεδα και στις πρακτικές που, σύμφωνα με τα Γεωπονικά, εφαρμόζονταν στην περιοχή για την παραγωγή γλυκών κρασιών. Το χωρίο αυτό του Χούμνου θεωρώ ότι προσφέρει το πιο ισχυρό επιχείρημα στην υπόθεση που συσχετίζει την βιθυνική πρακτική παραγωγής γλυκών κρασιών με τον Μονεμβάσιο οἶνο.

Στα ίδια περίπου χρόνια που ο Χούμνος αναφέρεται στον Μονεμβάσιο και στο κρασί της Τρίγλειας, ο *vino di Triglia* μνημονεύεται επίσης κατά τον ίδιο παρατακτικό τρόπο από τον Pegolotti **1335 (1340)** δίπλα στο *vino di Malvagia*. Πάντα τα ίδια γλυκά, δεσποτικά κρασιά της Βιθυνίας και της Μονεμβασίας θα αναφέρονται και θα προσφέρονται στους διάφορους ηγεμόνες στο εξής, π.χ. στα 1381 όταν οι Γενουάτες δεξιώνονται στον Καφά τον Τάταρο Eliasbey: *vinum grecum, vinum Trillia και marvaxia*⁷⁶. Η μοναδική, πάντως, αναφορά του Pegolotti στο κρασί *Malvagia*, το οποίο μάλιστα διαφοροποιεί σαφώς από το *Vino di Creti ή di Candia*, ερμηνεύεται σωστά ως απόδειξη ότι γύρω στα 1330-40 ο οίνος *malvasia*, δυσανάλογα περιορισμένος σε σχέση με την όλο και μεγαλύτερη ζήτησή του, δεν έπαιζε ακόμη σημαντικό ρόλο στο οινεμπόριο των Βενετών⁷⁷. Αντίθετα, η μεγάλη αλλαγή σημειώνεται στο δεύτερο μισό του αιώνα, όταν στην Κρήτη εντατικοποιείται η παραγωγή του Μονεμβάσιου-*malvagia* (ή της όποιας απομίμησής του θα προσθέταμε εμείς). Ουσιαστικά, η αλλαγή πρέπει να είχε ξεκινήσει ήδη στα 1320-1330, οπότε διαπιστώσαμε ότι εγκαταλείπεται στα συμβόλαια και στις διαθήκες το *vinum cretense*, ενώ για πρώτη φορά καταγράφονται ποικιλίες αμπέλου και οίνου.

Η ληξιαρχική πράξη γεννήσεως του οίνου *malvassia* στην Κρήτη, είναι μέχρι νεότερης καταγραφής, αυτή στις 23 Φεβρουαρίου **1339**, ενώ αμέσως

75. Κουράκου-Δραγώνα, Μονοβασ(ι)ά/Malvasia, 393. Βλ. επίσης για τον Μαρώναιο και την σχέση του με τον Αρκαδικό και Μονεμβάσιο Αναγνώστακης, *Ἀρκαδίην μ' (μὴ) αἰτεῖς...*, 87-93.

76. Στα έξοδα των Γενουατών του Καφά για δώρα σε διαφόρους, όπως στον Τάταρο Eliasbey, περιλαμβάνονται και τα ποσά *pro precio de jarris tribus trillie, mitrie xiii ή pro vini greco bote una... και marvasia...*, N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, Revue de l'Orient latin* 4 (1898) 39, 42, 268-9. M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe- début du XVe siècle) I*, Ρώμη-Γένοβα 1978, 102, 460-1, 842-3. Για το κρασί της Τρίγλειας, M. Gérolymatou, *Le commerce, VIIe-XVe siècle*, στο B. Geyer - J. Lefort (επιμ.), *La Bithynie au Moyen Âge*, Παρίσι 2003, 491-2, επίσης Matschke, *Cretan Malmsey* (δ. π., σημ. 50), 121-2.

77. Gallina, *Società coloniale* (δ. π., σημ. 65), 43.

στον Οκτώβριο του ίδιου έτους υπάρχει μια ακόμη καταγραφή αμπέλου, κλήματος, *vitis malvasie*. Το σημαντικό στις πληροφορίες αυτές είναι ότι δίδονται για πρώτη φορά, κατά τρόπο που προδίδει ανάγκη λεπτομερούς προσδιορισμού, το όνομα του κρασιού, του αμπελώνα και του κλήματος (*vinum mustum de malvassia, vinea de malvassia, planta de malvassia*). Στο εξής, οι μαρτυρίες για *malvasia-malvagia* διαδέχονται με εξαιρετική πυκνότητα η μία την άλλη, με αποκορύφωση την συχνότητα στα *Lettere di mercanti* (1341 έως 1348), στα οποία δίδεται πλήθος πληροφοριών για αυτό το νέο, κρητικό κρασί, την *malvagia*, αλλά και τα άλλα κρητικά κρασιά που θα μπορούσε να είναι *vino vechio, vino buono* ή *non buono, fini vini maturi senza nessuno vin chotto*. Το ίδιο συχνά απαντά πλέον η μνεία του *malvasia* στις διαθήκες και στους νοταρίους από το 1348 έως 1357, οπότε έχει αρχίσει για πρώτη φορά επίσης να δηλώνεται και το αθήρι, συμπληρωματικά ή αντιθετικά στο *malvasia* (1349, 1357)⁷⁸. Πρόκειται για μια εποχή που η μεγάλη ζήτηση εκλεκτών κρασιών θεωρείται ότι επηρέασε αποφασιστικά την μεταμόρφωση του αγροτικού κόσμου της Κρήτης. Ο Gallina, για παράδειγμα, συγκεφαλαιώνοντας τις απόψεις του για «un rigido sfruttamento coloniale» θεωρεί ότι η Βενετία οδήγησε την Κρήτη την εποχή αυτή, στα μέσα του 14ου αιώνα, από τα δημητριακά στην μονοκαλλιέργεια της αμπέλου, μια αμπελοκαλλιέργεια εξαιρετικά εξειδικευμένη, εκχρηματισμένη και προσανατολισμένη στις εξαγωγές⁷⁹.

Κατά την δεκαετία του 1350 η σημαντικότερη πληροφορία στις εγγραφές του Χρονολογίου (1353, 1355, 1357) είναι το όνομα *monovasia* που συνοδεύει τα κλήματα, δηλαδή την ποικιλία με την οποία είναι φυτεμένοι αμπελώνες σε περιοχές του Χάνδακα: *vitibus monovasiae* ή *vitibus monovasiensibus*, δηλαδή με κλήματα μονοβασιάς. Για παράδειγμα, στο χωριό Σταμνοί στην Πεδιάδα, ανατολικά του Χάνδακα, φεουδάρχης παραχωρεί με συμβόλαιο του 1357 *unam peciam vinee, plantatam vitibus monovasiensibus*, αμπέλι φυτεμένο με μονοβασιώτικα κλήματα. Αν υπήρχε έστω και μία περίπτωση το όνομα-κλήμα-κρασί *malvasia* να σχετίζεται με το Μαλεβίζι, ένας φεουδάρχης με τον συμβολαιογράφο του που ζουν στον Χάνδακα, δίπλα στο Μαλεβίζι, υποθέτω ότι θα αναφέρονταν σε «*vitibus*» από το *Malvicinum, Malvesinum - Malvesin-Malvusinum*⁸⁰. Αντίθετα, για να δίδεται ως *monovasia* ή *monovasiense* το όνομα της ποικιλίας, αλλά και συχνά του οίνου, τόσο στα λατινικά νοταριακά

78. Gallina, *Società coloniale*, 133, γι' αυτή την περίοδο κάνει λόγο για «precisazione tipologica dei vini più pregiati».

79. Gallina, *Società coloniale*, 138-9.

80. Βλ. στον παρόντα τόμο, Γάσπαρης, 147 κ.ε.

έγγραφα της εποχής (1353, 1355, 1357), αλλά και στα επίσημα διατάγματα (2 Ιουλίου 1342), τούτο σημαίνει ότι δίπλα στην επίσημη λατινική ονομασία που κυριαρχεί στις καταγραφές ως *malvasia*, υπάρχει και μια άλλη κυρίαρχη, δημώδης και προφορική, ελάχιστα καταγεγραμμένη, η ελληνική *μονοβασιά* και στην λατινική της μεταγραφή *mononas(s)ia*, *monavaxia*. Πλήθος παραδειγμάτων (δεν δίδονται στο παρεχόμενο δείγμα του Χρονολογίου που σταματά στα 1360) υπάρχουν στα θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας. Στις 8 Ιουνίου 1363 και 16 Μαΐου 1371 αναφέρεται δασμός για κρητικό και μονεμβάσιο οίνο που εξάγεται από την Κρήτη για την Βενετία: *datium vino Cretensi, quod extrahetur de Creta* και *datium vino Monavaxie, quod extrahetur de Creta*⁸¹. Πρόκειται για εξαιρετικού ενδιαφέροντος πληροφορίες που ενισχύουν την υποψία μας ότι ο *vinum cretense*, παρά την σχετική εγκατάλειψή του στα νοταριακά έγγραφα, συνεχίζει να χρησιμοποιείται διακριτά συμπληρωματικά στο *vinum monovasia*. Σε πολλές περιπτώσεις, ο *vinum cretense*, ως συγγενής οίνος του *malvasia*, αλλά και ως όνομα προελεύσεως, καλύπτει ή και εμπεριέχει τον εκ Κρήτης *vinum monovasia-malvasia*. Αλλά και πέραν των ελληνικών χωρών, στην ίδια την Βενετία, χρησιμοποιείται ο *vinum monovasia*. Για παράδειγμα, σε απόφαση της Γερουσίας του 1388 για εξαγωγή κρασιού στην Δαλματία αναφέρεται η δυνατότητα εξαγωγής από την Βενετία *vinum monovassie*⁸². Θεωρώ, κατά συνέπεια, ότι το αρχικό όνομα κρασιού και κλήματος, στα ίδια αυτά χρόνια που αρχίζει και η μεγάλη νοθεία λόγω ζήτησης, είναι *μονοβασιά-μονovasia* και στην λατινική αποδοσή του, που μάλλον σπάνια χρησιμοποιούσαν οι Ρωμιοί, *malvasia*. Εξάλλου, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στον 15ο αιώνα οι ελληνικές πηγές αναφέρουν κρασίν ή τρυγιάν *μονοβασιά*, οίνον *μονεμβασιaticόν* ή *μονεμβασιώτην*⁸³. Αν και η μαρτυρία των νοταριακών εγγράφων του Χάνδακα του 14ου αιώνα είναι καταλυτική, ο Ανδρέας Κορνάρος έρχεται, δύο αιώνες αργότερα, να μην αφήσει κανένα περιθώριο αμφιβολίας δηλώνοντας, στην μοναδική αμπελογραφική προσέγγιση της Κρήτης, ότι οι Κρητικοί καλούσαν κρασί και κλήμα *monovassia* (*è detta i monovassia con proprio nome et vocabolo Greco*⁸⁴).

81. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα*, Β2, 105, 151. Βλ. και σχολιασμό, Σπ. Θεοτόκης, 'Η δῆθεν ἀφορμὴ ἢ προκαλέσασα τὴν ἀποστασίαν τῆς Κρήτης τοῦ 1363, *ΕΕΒΣ* 8 (1931), 206-13 και Δ. Ζακυθινός, 'Ιστορικά σημειώματα, *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 377-81. Βλ. επίσης Tucci, *Il commercio del vino*, 203. Πβ. και σε θέσιμα στις 4 Ιουνίου 1372: *de omnibus vinis et monavaxiis que extrahentur de insula Crete... de vinis vero et monavaxiis Canee...*, Θεοτόκης, *Θεσπίσματα*, Β2, 160.

82. J. Valentini (εκδ.), *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, Pars I, τόμ. 2, Μιλάνο 1968, 67, αρ. 355.

83. Βλ. πιο πάνω σημ. 56, 58, 59.

84. Βλ. στον παρόντα τόμο, Πατραμάνη, 353 και 364.

Πέρα από την σημαντικότερη αυτή μαρτυρία για το δημώδες όνομα του κλήματος, αλλά και του οίνου, μονοβασιά στην βενετοκρατούμενη Κρήτη, πρόσθετο ενδιαφέρον παρουσιάζει, σύμφωνα πάντα με τις καταγραφές του Χρονολογίου, η τοπογραφική κατανομή της καλλιέργειας και παραγωγής οίνου μονοβασιά. Σε αυτό μας βοηθεί μια άλλη μαρτυρία, αυτή του Christoforo Buondelmonti στα 1415, ο οποίος αναφέρει ότι έξω από την πόλη του Χάνδακα προς την Δύση και τον Νότο φύονται αμπέλια αθήρια, προς δε την Ανατολή φύεται η καλύτερη μαλβαζία: *extra Civitatem accedimus, respice inquit versus Occidentem et Meridiem Vina Attiria crescunt; versus Orientem Malvasia optima nascit*⁸⁵. Η πληροφορία αυτή αποδεικνύεται απολύτως αξιόπιστη, με βάση τα έγγραφα του 14ου, καθώς, όντως, νότια και δυτικά του Χάνδακα, δηλαδή στο Μαλεβίζι, αναφέρονται αμπελώνες κυρίως ή μόνο με αθήρια. Για παράδειγμα, στο φέουδο του ποιητή Σαχλίκη στο χωριό Πενταμόδι και στα κτήματά του στα Σταυράκια και Βενεράτο, όλα στην περιοχή Μαλεβιζίου, σύμφωνα με τα έγγραφα, δεν μνημονεύεται ούτε μία malvasia, ενώ συχνότες είναι οι αναφορές σε *vinee de athiri*⁸⁶. Το ίδιο διαπιστώνουμε και σε άλλα έγγραφα που αναφέρονται στην περιοχή, αν και τούτο δεν σημαίνει ότι το Μαλεβίζι (όπως αργότερα η περιοχή του Ρεθύμνου και των Χανίων) δεν διέθετε αμπελώνες malvasia, για παράδειγμα στα χωριά Μονή και Πενταμόδι. Κυρίαρχα όμως το Μαλεβίζι υπήρξε η περιοχή του αθηριού. Αντίθετα, η περιοχή της Πεδιάδας και του Τεμένους, ανατολικά και νότια του Χάνδακα, ήταν οι περιοχές του καλού malvasia⁸⁷.

Οι παραπάνω μαρτυρίες για την *mononas(si)a-malvasia* ακόμη και ως απλές εγγραφές στο Χρονολόγιο ελέγχουν τόσο τις θεωρίες περί μαλεβιζώτικου κρασιού-μαλβαζία όσο και την άποψη πως «δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι

85. Cristoforo Buondelmonti, *Descriptio insule Crete et liber insularum*, cap. XI: Crete, (έκδ. M.-A. Van Spitael), Ηράκλειο 1981, 153 και σχόλια για «μαλεβιζώτικο» κρασί, 256. Βλ. και Christoforo Buondelmonti, *Περιγραφή τῆς νήσου Κρήτης*. Ένας γύρος τῆς Κρήτης στὰ 1415, μτφρ. Μάρθα Αποσκήτη, Ηράκλειο 1996, 42.

86. A. F. van Gemert, 'Ο Στέφανος Σαχλίκης και ἡ ἐποχὴ του, *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 49-51, 101-2.

87. Η παραπάνω υπόθεση προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, χωρίς όμως σοβαρό επιστημονικό αντίλογο, όταν αναπτύχθηκε στην ανακοίνωση, Η. Αναγνωστάκης, Αθήρι, λιάτικο και αλιάνικο: Ονοματολογία και ποικιλίες, στο *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαιακές πηγές της βενετοκρατίας*, 2ο Συνέδριο ευρωπαϊκών νήσων παραγωγών κρασιού Μαλβαζία, Γάζι Ηρακλείου 30 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2005. Ο Στ. Αλεξίου στον σύντομο απολογισμό του για το Συνέδριο του Γαζίου, παρά την εναρκτήρια τοποθέτησή του για Malvicino- Malvasia, δηλαδή για Μαλεβίζι και Μαλβαζία, εμφανίστηκε στην κατά τα άλλα επικριτική για την θέση μου αρθρογραφία του στον τοπικό τύπο, σχετικώς μετριοπαθής και μετατοπισμένος ως προς την μαλεβιζώτικη καταγωγή του μαλβαζία. Βλ. και Στ. Αλεξίου, Η ανάσταση της Μαλβαζίας, *Κρητικό Πανόραμα*, τεύχος 12 (2005), 177- 82.

ποικιλία με το όνομα Μονεμβασιά καλλιεργήθηκε στην Κρήτη»⁸⁸. Σύμφωνα δε με πλείστες εγγραφές του Χρονολογίου, οι οποίες προφανώς δεν μπορούσε να είναι γνωστές στο Κριμπά και Λογοθέτη (1339 23 Φεβρουαρίου, 1339 Οκτώβριος, 1345-1348, 1347, 1352, 1353, 1355, 1357), αλλά και σύμφωνα με τα λεγόμενα του Ανδρέα Κορνάρου, υπήρχε στην Κρήτη ποικιλία, κλήμα (μονοβασιά)- *monovassia*- *malvasia*. Η ποικιλία και το παραγόμενο από αυτήν κρασί ήταν διαφορετικά από αυτά άλλων αμπελιών, για παράδειγμα του αθηριού -*athiri*- υπήρχαν μάλιστα αμπελώνες στους οποίους δηλώνεται σαφέστατα ότι καλλιεργούνταν μαζί δύο διακριτές ποικιλίες, *malvasia* και *athiri*⁸⁹. Από το κλήμα, από την ποικιλία *monovassia*- *malvasia* παρήγετο η γνήσια *μονοβασιά*- *monovasia* - *malvasia*, αλλά στην πορεία του χρόνου και με την αυξανόμενη ζήτηση του οίνου με το όνομα αυτό, προωθήθηκαν στην αγορά και οι κατ' όνομα *μαλβαζίες*. Από πολύ ενωρίς, μάλιστα, στην παρασκευή ενός πολυποικιλιακού οίνου *μονοβασιά*-*malvasia* συμμετείχε μια σειρά ποικιλιών, όπως το αθήρι ή αργότερα το λιάτικο⁹⁰. Τούτο συνάγεται και από την ομολογία της βενετικής Γερουσίας ότι ως κρητικά προωθούνταν και άλλα κρασιά (*sub colore vini Crete posset portari de alio vino*, 1317, 6 Μαρτίου) ή ότι αναμιγνύονταν τα κρασιά στην αγορά (1342, 18 Μαρτίου) ή ότι «ό ἄληθής οἶνος Μονεμβασίας δύναται νὰ μεταφερθῇ καὶ ὡς οἶνος μονεμβασία Κρήτης, χωρὶς νὰ διακρίνεται ἡ ποιότης, πρὸς ζημίαν τῆς κοινότητος» (*quia malvasia de Monovasia possit portari sub specie malvasie de Creta, cum una ab alia non cognoscatur*, 1342, 2 Ιουλίου). Χωρίς να εμπλακούμε ως αναρμόδιοι στην συζήτηση για την ομάδα των ποικιλιών *Malvasia* που χαρακτηρίζεται, όντως, από υψηλό βαθμό γενετικής ετερογένειας και αποτελεί αντικείμενο έρευνας ειδικών επιστημόνων, εμείς θα επαναλάβομε το συμπέρασμα εργασίας το οποίο προτάξαμε και ως μόντο στην παρούσα ανακοίνωση: η χρήση του

88. Μ. Σταυρακάκης, Είναι αθήρι η *μαλβαζία*; *Το Αμπελοτόπι*, τεύχος 34, Μάρτιος 2007, 12-3, και απαντήσεις *Το Αμπελοτόπι*, τεύχος 36, Μάιος 2007, 10-1. Σε εκτενή παρέμβαση του στο Συμπόσιο του Μονεμβάσιου στο ΕΙΕ ο καθηγητής Σταυρακάκης ανέπτυξε επίσης την θέση του για την σχέση του *μαλβαζία* με το αθήρι. Μας καλύπτει απολύτως η απάντηση της Στ. Κουράκου-Δραγώνα, *Malvasia* ή *μονεβασιά*, κι ας υπάρχει συγγένεια με το αθήρι, *Το Αμπελοτόπι*, τεύχος 36, Μάιος 2007, 10-1. *Το Αμπελοτόπι*, μηνιαία εφημερίδα για την αμπελουργία, την οινοποίηση και την εμπορία του κρασιού, παρουσίασε απολογισμό του Συμποσίου για τον Μονεμβάσιο στο ΕΙΕ και αφιέρωσε επανειλημμένως στα τεύχη του άρθρα για τον *Μαλβαζία*, βλ. *Το Αμπελοτόπι*, τεύχος 25, Ιούνιος 2006, 16-21.

89. E. Santchi, *Régestes des arrêts civils et des memoriaux des archives du duc de Crète*, Βενετία 1976, 115, αρ. Μ 100. Βλ. και στον παρόντα τόμο, Κουράκου-Δραγώνα, 'Η ποικιλία, 220-1.

90. Santchi, *Régestes*, 318, Μ 1423. Βλ. και Η. Αναγνωστάκης, Αθήρι, λιάτικο και αλιάνικο, ό.π.

Malvasia ως ονόματος μιας ποικιλίας σταφυλιού δεν στηρίζεται άμεσα σε κάποιο ειδικό χαρακτηριστικό ή στην καταγωγή, αλλά εξηγείται μόνον με ιστορικούς και κοινωνιολογικούς όρους⁹¹. Πρόκειται βεβαίως για θέση που αφορά κυρίως την διάχυση του ονόματος malvasia ανά την Μεσόγειο και την χρήση του για ποικιλίες αμπέλου και κρασιά.

Η παραπάνω θέση για τη χρήση του ονόματος malvasia, αν συνδυαστεί με την αναφορά του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας ότι η αληθινή *Μονοβασιά-Malvasia* δεν διακρίνεται από αυτήν της Κρήτης (*sub specie malvasie de Creta, cum una ab alia non cognoscatur*, 1342, 2 Ιουλίου), μας προσφέρει την αφορμή να διατυπώσουμε τα συμπεράσματά μας. Κρίνουμε όμως ως αναγκαστικώς χρήσιμη την διατύπωση μια σειράς καταληκτικών ερωτημάτων αναφορικά με τους ιστορικούς και κοινωνιολογικούς όρους που ο *Μονεμβάσιος-μονοβασιά* προωθήθηκε στις αγορές από την Βενετία ως *monovas(s)ia-malvasia*. Σε μια εποχή που δεν υφίσταται η κατοχύρωση επωνύμων οίνων και η ονομασία προελεύσεως δεν προστατεύεται, άραγε υπό ποίους όρους μας επιτρέπεται να προσεγγίσουμε την διαφαινόμενη διεκδίκηση από τους Βενετούς ενός κρασιού, μάλιστα της ονομασίας ενός κρασιού; Άραγε μπορούμε να κάνουμε λόγο για πράξη σφετερισμού από τους Βενετούς της ονομασίας του Μονεμβάσιου, οίνου που δύσκολα διακρινόταν από αυτόν της Κρήτης, ήταν ακριβότερος των άλλων και επιβαρυνόταν με μεγαλύτερους δασμούς στην Βενετία; Άραγε η φήμη αυτού του κρασιού και κατά συνέπεια η ζήτηση δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μεταφορά κλημάτων της ποικιλίας *monovassia* σε διαφόρους τόπους και εξανάγκασε ακολούθως τις αρχές για δημοσιονομικούς λόγους να ανεχθούν ή και να προωθήσουν στην αγορά γνήσια, όμοια ή παρόμοια κρασιά υπό την επωνυμία αυτή; Αυτό, εξάλλου, δεν μαρτυρεί η απόφαση στα 1342, 2 Ιουλίου, όταν αποφασίζεται «πᾶς οἶνος μονεμβασία, ὅθεν δήποτε προερχόμενος, θὰ πληρώνει κατὰ τὴν ἐξαγωγὴν του ἐκ Βενετίας λίτρας ὀκτὼ χονδρικῶς δι' ἕκαστον ἀμφορέα», και έτσι δεν θα ζημιώνεται η κοινότητα; Διευκρινίζεται, μάλιστα, ότι ο κρητικός δύσκολα διακρίνεται από τον γνήσιο Μονεμβάσιο, δηλαδή τον βυζαντινό οίνο, ο οποίος μέχρι τότε επρωθείτο ως κρητικός και δεν πλήρωνε τους αναλογούντες δασμούς, «πρὸς ζημίαν τῆς κοινότητος».

Στα τέλη της δεκαετίας του 1330, που ο *malvasia-monovassia* κάνει την εμφάνισή του στην Κρήτη, αλλά και στα 1342, 2 Ιουλίου, όταν στην Βενετία όλοι οι οίνοι malvasia, από όπου και αν προέρχονται, εξισώνονται δημοσιονομικά, σοβεί η κρίση της «υπηκοότητας» στις σχέσεις Βυζαντινών και Γαληνοτάτης. Από τις αρχές του 14ου αιώνα είχε αρχίσει η παραχώρηση από

91. T. Lacombe κ.ά., Research note (ό.π., σημ. 2), 129-30.

την Βενετία του δικαιώματος του Βενετού πολίτη στους υπηκόους της αυτοκρατορίας, κυρίως στους εμπόρους. Πολλοί Βυζαντινοί επεδίωκαν την βενετική υπηκοότητα για να απολαμβάνουν τις διευκολύνσεις και τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στους Βενετούς. Στα 1350, ο βυζαντινός πρέσβης μετέφερε στον δόγη τις διαμαρτυρίες του αυτοκράτορα για τις ταβέρνες των Βενετών που πλήθαιναν στην Κωνσταντινούπολη και κατηγόρησε τον βάιλο ότι, αν μπορούσε, θα έκανε Βενετούς όλους τους Έλληνες (*baiulus noster predictus vult fieri facere omnes Grecos si poterit Venetos*, 1350, 2 Μαρτίου)⁹². Καθώς το πρόβλημα της υπηκοότητας συνδέεται άμεσα, εκτός των άλλων, με το οινεμπόριο, ακόμη δε ειδικότερα με την κερδοφόρα λιανική πώληση του οίνου στις ταβέρνες στην Κωνσταντινούπολη⁹³, θεωρούμε ότι μέσα σε αυτό το πολιτικό και εμπορικό κλίμα πρέπει να εξετασθεί και ο ανταγωνισμός του βενετοκρητικού *malvasia* με τον βυζαντινό Μονεμβάσιο οίνο. Η απόφαση στα 1342, 2 Ιουλίου, είναι από κάθε άποψη καταλυτική και επιδέχεται μια ακόμη ανάγνωση: ένας είναι ο οίνος *malvasia* για την Βενετία, δεν αναγνωρίζεται η διαφορά με τον Μονεμβάσιον, δεν γίνεται πλέον, όσον αφορά τους δασμούς, διαφοροποίηση ή διάκριση των δύο οίνων για να μην υπόκειται η κοινότητα σε μεγάλη ζημία, «ἀφ' οὗ ὁ ἀληθὴς οἶνος Μονεμβασίας δύναται νὰ μεταφερθῇ καὶ ὡς οἶνος μονεμβασία Κρήτης, χωρὶς νὰ διακρίνεται ἡ ποιότης». Όπως για λόγους εισοδηματικούς η Βενετία παραχωρούσε την υπηκοότητα στους ταβερνιάρηδες της Κωνσταντινούπολης⁹⁴, κατά τον ίδιο τρόπο εξίσωνε όλους τους *malvasia* και για τον ίδιο λόγο «πολιτογραφούσε» και επέβαλε ως *malvasia* το δικό της, βενετοκρητικό προϊόν, γνωστό μέχρι τότε ως *vinum cretense* ή *vinum (de) Creta*. Ως δύσκολα διακριτός ο κρητικός από τον αντίστοιχο του βυζαντινό, τον γνήσιο Μονεμβάσιον οἶνον, μπορούσε εύκολα να διακινηθεί ως μονοβασιά-*monovassia*- *malvasia*. Πρόκειται για μια ακόμη πτυχή υπό διερεύνηση, αυτή της διεκδίκησης και σφετερισμού

92. Από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα, J. Chrysostomides, *Venetian commercial privileges under the Paleologi*, *Studi Veneziani*, 12 (1970), 267-356 και ειδικά 276-89, Χρ. Μαλτέζου, Παρατηρήσεις στὸν θεσμό τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητος. Προστατευόμενοι τῆς Βενετίας στὸν λατινοκρατούμενο ἑλληνικὸ χώρο (13ος-15ος αἰ.), *Σύμμεικτα* 4 (1981), 1-16, D. Jacoby, *Les Vénitiens naturalisés dans l'empire byzantin: un aspect de l'expansion de Venise en Roumanie du XIIIe au milieu du XVe siècle*, *TM* 8 (1981), 217-35.

93. Chrysostomides, *Venetian commercial privileges*, 298-311, Jacoby, *Les Vénitiens naturalisés*, 225-26, 235.

94. Jacoby, *Les Vénitiens naturalisés*, 226.

επωνύμων προϊόντων, που εγγράφεται στον βενετικό επεκτατισμό στην ελληνική Ανατολή⁹⁵.

Συμπερασματικά, η επίσκεψη στο Χρονολόγιο καταδεικνύει την απουσία αναφορών για καλλιέργεια *malvasia* στην Κρήτη έως τα τέλη της δεκαετίας του 1330, ενώ μετά από αυτήν τη χρονολογία ένα πλήθος τεκμηρίων για κρητική *malvasia-monovassia* πιστοποιεί την σταδιακή αλλαγή στις καλλιέργειες και την αυξανόμενη σπουδαιότητα του συγκεκριμένου οίνου. Μια ποικιλία κλήματος με το όνομα *monovassia* - *malvasia* εκαλλιεργείτο στην Κρήτη με προέλευση, όπως δηλώνει η ονομασία της, την Μονεμβασία. Το παραγόμενο κρητικό κρασί *malvasia* - *monovassia* δύσκολα πλέον διεκρίνετο από τον γνήσιο Μονεμβάσιον, του οποίου η διακίνηση μοιάζει να υποχωρεί. Μετά το 1342 άρχεται η «εποχή του κρητικού *malvasia*» και η σταδιακή ευρωπαϊκή καθιέρωσή του οφείλεται αποκλειστικά στην Βενετία.

Όταν στις 10 Δεκεμβρίου του 1399 ο βυζαντινός αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ ο Παλαιολόγος άρχισε το μεγάλο του ταξίδι που θα τον οδηγούσε έως το Παρίσι και το Λονδίνο προς αναζήτηση της βοήθειας των χριστιανών βασιλέων κατά των Τούρκων, η Βενετία, σταθμός στη περιοδεία του, ετοιμάστηκε να τον υποδεχτεί. Μεταξύ των εξόδων για την δεξίωσή του αναφέρονται, τον Ιανουάριο του 1400, τα ποσά για τη αγορά βενετσιάνικου κρασιού από την *Marchia*, κρασιού *romania* και *malvasia*⁹⁶. Μπορούμε πλέον να αποφανθούμε με βεβαιότητα για την προέλευση του αναφερομένου οίνου *malvasia*, καθώς βρισκόμαστε σε μια εποχή που ο *malvasia* της Κρήτης κυριαρχεί και αναδεικνύεται ως ο κατεξοχήν δεσποτικός οίνος. Εκτός, και αν από αβροφροσύνη οι Βενετοί είχαν προνοήσει, πράγμα απίθανο, δίπλα στα δικά τους κρασιά, τουλάχιστον ο Μονεμβάσιος, μονεμβασιατικός ή μονεμβασιώτης οίνος, η μονοβασία, όπως θα την αποκαλούσε αναμφίβολα ο αυτοκράτορας, να μη είναι από την βενετσιάνικη Κρήτη, αλλά από την βυζαντινή ακόμη Μονεμβασία.

95. Χρησιμοποιούμε το «un aspect de l'expansion de Venise en Romanie», μέρος από τον τίτλο του άρθρου για την υπηκοότητα του Jacoby, *Les Vénitiens naturalisés*, ό.π. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διατύπωση του Matschke ότι οι Βενετοί «adopted the wine name ... and then proceeded to use all the material, logistical and propaganda means at their disposal to promote its distribution», Matschke, *Cretan Malmsey* (ό.π., σμ. 50), 122.

96. Thiriet, *Délibérations*, τόμ. 2, 303, και επιτομή 83, αρ. 962.